

Пирмат Шермухамедов

ИСТЕЪДОД СЕҲРИ

Адабий мақолалар

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«ЁШ ГВАРДИЯ» нашриёти
Тошкент — 1977

ЎЗБЕКИСТОН ЛЕНИН КОМСОМОЛИ МУКОФОТИ
ЛАУРЕАТЛАРИ

Таниқли адабиётшунос ПИРМАТ ШЕРМУҲАМЕДОВ «Руҳий дунё кўзгуси», «Она сутидек покиза», «Детская литература Ўзбекистана» китоблари учун 1976 йилда Ўзбекистон Ленини комсомоли мукофоти лауреати унвонига сазовор бўлган.

Ш-М $\frac{70202-106}{356 (06)-77}$ 141-77

© «Ёш гвардия» — 1977 г.

◆ «САДОЛАРИ ТИНМАГАН ҲАЛИ...» ◆

Оламни зир титратиб, жунбушга келтирган иккинчи жаҳон урушининг тинганига ўттиз йилдан ошиб кетди. Мана шу ўтган йиллар ичида уруш юзини кўрмаган янги бир авлод ўсиб етишди. Уларнинг тинчлик пайтида қилаётган ишлари бутун дунёни ҳайратга солмоқда. Мамлакатимиз ҳаётида ҳам оламшумул тарихий воқеалар бўй берди. Медицина, қишлоқ хўжалиги, космос соҳаларида ҳам мисли кўрилмаган илмий кашфиётлар пайдо бўлди. Юртимиз тинч меҳнат қучоғида эркин нафас олмақда. Шунга қарамай, ҳамон жаҳон урушининг садолари эшитилиб туради, кишиларга тинчлик бермайди, уларнинг оромини бузади. Урушининг мудҳиш кўланкаси соя сиғари кезиб юради, дилларга бетиним гулгула солади. Яқин Шарқдаги гоҳ сўниб, гоҳ ёниб турган «ўтли вулқонлар», жанубий Африкада бўй бераётган мудҳиш воқеалар, Чили хунтасининг қирдикорлари ҳар бир совет кишини ҳушёрликка, сергакликка чорлайди. Эҳтимол, шу туфайли бўлса керак, уруш мавзусида ёзилган ҳикоялар, хотиралар, ҳужжатли қиссалар, романлар бир зумда тарқалиб кетди, баҳслар ва мунозараларга сабаб бўлади.

Совет халқи Улуғ Ватан уруши бошлангунга қадар, урушининг олдини олиш, аynи пайтда ғафлатда қолмаслик учун ўзининг мудофаа қувватини кучайтиришга интилган эди. Бу ерда урушгача нашр этилган «Мудо-

фаа» («Қизил қўшни 15 йиллигига бағишланган адабий альманах», ЎзССР Давлат нашриёт, Тошкент — 1933— Боку) альманахига кирган Ф. Тожининг «Шаҳар ўти-и-ида» («Босмачи Холхўжа тўғрисида ёзган эсдаликларимдан бир бўлаги»), И. Пелитиновнинг «Амир Олимхон қайтиб келмаяжак», «Иброҳимбекнинг кирдикорлари». З. Диёрнинг «Паҳлавонлар пойгаси» асарларини эсга олиш мумкин.

Урушга бўлган кеские муносабат душман билан юзма-юз туриб олишган кишилар хулқи, одати, ишларидагина эмас, балки кичкинтойлар, мактаб ўқувчилари ва ўсмирларининг ўйинлари, муомалалари, хатти-ҳаракатларида ҳам сезилиб туради. Афсуски йиллар ўтган сари орамизда уруш кўрган «эски солдатлар камайиб бормоқда... Уларнинг хотираларини эшитсангиз, ҳикояларига қулоқ тутсангиз, уруш фақат отишмалардан иборат бўлиб қолмай, балки меҳр-оқибатни, эзгуликни, одамийликни ҳам ҳимоя қилиш эканини чуқур ҳис қиласиз. Зеро, дунёдаги турли миллат ва ирққа мансуб бўлган меҳнаткашлар урушга қарши кураш одамийликни ва бинобарин, бегубор болалик фаслини сақлаб қолиш ҳам эканини англайдилар. Аммо ҳозирги кунда урушни қоралаш ва нафратланишнинг ўзигина етмайди. Уруш оловини ёқувчиларга қарши кураша билиш ҳам зарур. Иккинчи жаҳон урушининг сабоқлари ва садоларни барчан шунга даъват қиладди.

Болалар ва ўсмирлар учун мўлжаллаб ёзилган ҳужжатли биографик китоблар (П. Журба — «Александр Матросов», Е. Ильина — «Тўртинчи балаидлик», С. А. Ковпак — «Путиловдан Карпатгача»), фактлар асосига қурилган қиссалар (Э. Казакевич — «Юлдуз», В. Катаев — «Полк ўғли», Б. Полевой — «Чин инсон ҳақида қисса»), уруш қатнашчиларининг хотиралари (Захар Сорокин — «Қорли саҳрода яккама-якка олишув», Иван Кожедуб — «Полкдош дўстлар»), уруш моҳиятини фош қилувчи ҳикоялар ва публицистик мақолалар (Сергей Алексеев —

«Уруш ҳақида юз ҳикоя», Л. Кассиль — «Сепинг ҳимоячиларинг», С. А. Цесарский — «Боланинг ҳимояси», комсомоллар шон-шухратини мадҳ этувчи «Адреси — дала почтаси») ҳикоялар ва публицистик мақолалар, катталар жасоратини ҳикоя қилувчи (А. Т. Твардовский — «Василий Тёркин» поэмаси, «Солдат ҳақида баллада», «Иваннинг ёшлиги» фильмлари) уларнинг Ватан, юрт, гуманизм ҳақидаги тасаввурини бойитишга хизмат қилади. Ҳа, бу соҳада бирмунча фойдали ишлар қилинаётир. Марказий нашриётлар «Солдатлик шон-шухрати», «Ўқувчининг ҳарбий кутубхонаси» сериясида ҳикоялар, хотиралар, қиссалар эълол қилмоқда. Шулар орасида М. Алексеевнинг «Дивизионка», Г. Березконинг «Қизил ракета», В. Кожевниковнинг «Март-апрель», Б. Полевойнинг «Полк байроғи», К. Симоновнинг «Учпчи адъютант», Г. Баклановнинг «Тўплар тонгда тилга киради», В. Богомоловнинг «Иван», Е. Воробьевнинг «Сўнгги патрон», С. Смирновнинг «Биз Брестданмиз», И. Вергасовнинг «Қрим партизанлари ҳаётидан лавҳалар», Е. Мухомининг «Бобо ва невара» асарларини санаб ўтиш кифоя.

Бу китобларда фақат уруш, жанг картиналари акс этиб қолмайди, балки шу муносабат билан ёшлар тарбиясига доир муҳим маънавий-ахлоқий проблемаларга ҳам қўл урилади. Шу хилдаги асарлар сўнгги йиллар ўзбек совет болалар адабиётида ҳам ёзилмоқда. Аммо улар орасида бевосита болалар ҳаётидан ҳикоя қилади-ганлари бармоқ билан санарлик даражада оз. Қўп ҳолларда уруш картиналари катталар тасаввури орқали берилади. Умуман, уруш мавзuida ёзилган асарларни шартли равишда беш хил гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳга уруш йиллари ота-онасиз етим қолган болалар ҳаётини акс эттирувчи шеърлар, ҳикоялар, хотиралар, документал-биографик қиссаларни киритиш мумкин. Иккинчи гуруҳни урушда қатнашган болалар ва ёшлар қаҳрамонлигини ҳикоя қилувчи асарлар ташкил

қилади. Учинчи гуруҳни уруш йиллари мамлакат ичка-
рисиди катталар қатори меҳнат қилган болалар ҳаётини
акс эттирувчи асарлар эгаллайди. Тўртинчи гуруҳ доира-
сига катталар жасоратини мадҳ этувчи лавҳалар, эсда-
ликлар, документал-биографик қиссаларни киритиш
мумкин. Ва инҳоят, бешинчи гуруҳ ҳарбий-ватаншарвар-
лик мавзусида ёзилган асарлар сирасидан иборат.

Георгий Марьяшовскийнинг «Тақдир китоби»да уруш
йиллари ота-онасиз қолган етим болаларининг аяшчи
ҳаёти ҳикоя қилинади. Архив материаллари, хотиралар
асосида ёзилган бу китобда кишиларимизнинг инсоншар-
варлик жасорати тилга олинади. Рақамлар билан киши-
лар ҳикоялари бирга қўшилиб, бўрондан ҳам кучли,
тошдан ҳам қаттиқ дўстлик ҳақида ёрқин тасаввур бе-
ради. Шу тариқа китобхон кўз ўнгиди «фронт йўлларини
босиб ўтган, очлик ва ўлим даҳшатларига чидаш бер-
ган, вагон эшикларидан настга тушиб тарвуз, қовун пў-
чоқларига ўзини урган болалар», ўн тўрт миллат бола-
сини ўз тарбиясига олган Шомаҳмудов ва Ҳамид Сама-
товлар оиласи, боғча ходимлари, ҳамширалар, давлат
ва жамоат арбобларининг образлари гавдаланади. Шун-
га ўхшаш воқеалар таниқли болалар шоири Корней
Чуковскийнинг «Ўзбекистон ва болалар» китобида ҳам
зўр ҳарорат билан тилга олинади. Китобда адабнинг
ўзи кўрган, гувоҳ бўлган ҳодисалар қандай рўй берган
бўлса, худди шу ҳолда ҳикоя қилинади. Аммо бу ҳикоя-
лар шу қадар жозибали кучига эгаки, уларни тўлқинлан-
масдан ўқиб бўлмайди. Мапа шу хилдаги фактларнинг
айримлари:

«Термиздан Тошкентга келиб, бир қиз ва бир ўғил
бола олиб сақламоқчи бўлган нотаниш аёл душанба
кунига қадар кутиб туриши лозимлигини билганида,
йиғлаб юборади: педагог Оқилхон Шарофиддинов ўн
кишилик оиласи бўлишига қарамай, етим болалар сақ-
лашга аҳд қилади: қорачадан келган ўзбек қизи Псков-
дан келган пучуқ, малла сочли Анютани палов едиргани

уйига олиб боради; дерматолог профессор Зельманович фақат касал болаларни ўз тарбиясига олади».

Китоб қаҳрамонларидан бири тарбиячи София Ефимовна эндигина уч ёшга тўлган украин боласини ўз тарбиясига олади, унга ҳарбий кийим кийдиради:

«Полковникимнинг қорни оғриб қолмаса деб қўрқаман,— дея ҳикоя қилади ҳамшира,— негаки, бизнинг болалар унга шунча кўп ширинлик беришадиларки, ҳеч адади йўқ. Ҳар ким уйдан унга атаб ширин нарсалар келтиради: «Егин, полковник» дея унинг оғзига биров узум, биров карамель, яна бирови пряник тнқади.

Кичик болалар ўзлари яхши кўрган ширин нарсдан нафсларини тийиб, бошқа болага илмидилар. Бу ҳеч вақт бўлмаган воқеа! Бу нарса тинчлик замонида ҳам уч-тўрт яшар боланинг табиатига тамоман мос бўлмаган ҳодисадир».¹

Фафур Фуломнинг «Сен етим эмассан», Е. Тараховскаянинг «Гая ва ўзбек қизи Шарофат» шеърлари, Самад Қодировнинг «Одамдан яхши ном қолсан» документал-биографик қиссаси, Раҳмат Файзийнинг «Сен етим эмассан» сценарийси ва «Ҳазрати инсон» романида ҳам «болалар табиатига хос бўлмаган» фавқулодда жасорат намуналари куйланади.

Маълумки, рус совет болалар адабиётида кичкинтойларнинг немис-фашист босқинчиларига қарши олиб борган курашларини акс эттирувчи В. Катаевнинг «Полк ўғли», Е. Ильинанинг «Тўртинчи довои» ва пионер қаҳрамонларининг ҳаётини тасвирловчи асарлар бор. Аммо ўзбек совет болалар адабиётида Мавлон Икромнинг кичик ва ўрта мактаб ёшидаги болалар учун мўлжаллаб ёзилган «Ёш партизан» достони, Владимир Тюриковнинг ўсмирлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Батальон комсорги» қиссаларигина мавжуд. Достонда ўн уч ёшли Витянинг

¹ К. Чуковский. «Ўзбекистон ва болалар», ЎзССР Давлат нашриёти. Тошкент, 1942, 9- бет.

галстугини байроқ қилиб кўчага осиб қўйгани ва душман қўлида ҳалок бўлгани енгил-елпи баён қилинса, В. Тюриковнинг қиссасида удмуртиялик Павел Лабузовнинг Будапешт шаҳрини озод қилишда кўрсатган жасорати ҳикоя қилинади.

...Хўш, нима учун биз урушда енгиб чиқдик? Бу саволга жавоб топиш учун бош қотириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Негаки, Октябрь инқилоби туфайли вужудга келган социалистик тузум турли миллат кишиларини янги ахлоқ, янги онг ва интернационал дўстлик руҳида тарбиялади. Мана шу тарбия совет солдатларининг жанг майдонларида кўрсатилган мислсиз жасоратларида, чоллар, кампирлар, аёллар, болаларнинг фронт орқасида бажарган улкан меҳнат ғалабаларида ўз аксини топди.

Бу мавзу Худойберди Тўхтабоевнинг «Беш болали йигитча», Ҳ. Назирнинг «Лочин қанотлари», Н. Фозиловнинг «Саратон», В. Тюриковнинг «Уруш борар эди...», С. Бринскиининг «Ҳаммаси болаликдан бошланади», Тимур Пўлатовнинг «Ўрмонро чорлаган мени», Р. Раҳмаповнинг «Чангалзордаги шарпа», Самар Нуровнинг «Беғубор тонг», Сафар Барноевнинг «Нур ёғилган кун», Раимбой Собировнинг «Юмалоқ дунё», В. Александровнинг «Бегона-яқинлар» сингари асарларида ёритилади.

Оғир уруш йиллари... Шу урушнинг касофати туфайли бутун-бутун қишлоқлар ҳувиллаб қолган. Ёшу қари—барча урушнинг ташвиши билан яшайди. Улар орасида бир оз қув, бир оз шўх-шаддо, бир оз латиғағўй, аммо жуда ҳам пок Орифжон исмли бола ҳам бор. Урушнинг кулфатлари унинг ҳам елкасига тушган. Бу ҳақда унинг ўзи ярим ҳазил, ярим чин қилиб шундай дейди: «Белим сал букикроқ, буни ўзим ҳам тап оламан, укаларимни кўтаравериб шунақанги бўлиб қолганман, бўйим ҳам тенқурларимга қараганда сал пастроқ, буни ҳам инкор қилмайман. Мен юқорига қараб ўсама деганимда, укаларим елкамга миниб олиб, пастга қараб босишаверган,

Шунинг учун нақанароқ бўлиб қолганман. Беш болали дейишларига ҳам, ростини айтсам, унча жаҳлим чиқмайди. Нега десагиз, чиндан ҳам роппа-роса бешта укам бор. Бешовиниям ўзим катта қилганман, ойишоним тракторчи, уруш бошланганидан буён кечасию кундузи да-лада».

Орифжон табнатиан шўх бола. Оғир пайтларда ўзига ўзи латифа айтиб, овуниб ўтиради. Кун бўйи макка ўқалайди, сигирининг тагини тозалайди, поя қирқади, ўтин ёради, кир ювади, баъзан ўзи сингари тегиқурларининг ўйишларига аралашиб кетишни хаёл қилади. Аммо ўйинга берилиб кетиб, уйдаги ишларининг қолиб кетишидан қўрқади.

Худойберди Тўхтабоевнинг «Беш болали йигитча» романининг қаҳрамони — Орифжоннинг қизиқарли, аммо оғир ҳаёт йўли шу тариқа бошланади. Унинг характеридаги баъзи бир жиҳатлар адибнинг «Сариқ девин миниб» романидаги ёқимтой Ҳошимжонни эсга туширади. Уларнинг шўхлиги, қувлиги, хаёлпарастлиги, адолатга итти-лишлари ҳам гўё бир қарашда бир-бирларига айнан ўхшашдек бўлиб туюлади. Аммо «Беш болали йигитча» романини синчиклаб ўқиган китобхон бу хилдаги ўхшаш-ликнинг жуда ҳам юзаки эканлигига ишонч ҳосил қилади. Бу фарқ аввало ҳаётини материалнинг ўзгачалигида, қаҳ-рамонларнинг турли шароитларда ҳаракат қилишларида, уларнинг ёрқин тақдирларининг ҳаққоний яратилганли-гида.

«Беш болали йигитча» романидаги воқеалар Ориф-жоннинг ҳикояси орқали берилади. Унинг ҳикояси билан ташишар экансиз, гоҳида беихтиёр жилмаясиз, қаҳқаҳа отиб куласиз, гоҳида уруш йилларидаги кечаю кундуз тинимсиз меҳнат қилган ватанпарвар одамларнинг буюк ишларига тасанно айтасиз, гоҳида кўпчиликдан ажралиб қолган «ортиқча» кишиларнинг қилиқларидан жиркана-сиз. Ҳеч кимга сир эмаски, болаларнинг ҳаёт ва одамлар ҳақидаги тасаввурлари жуда ҳам тоза ва мусаффо бўла-

ди. Улар борлиқни табиий ҳолда қабул қилади. Шу сабабли Орифжоннинг одамлар ҳақидаги ҳикоялари кишини ўйлашга, фикрлашга ундайди.

Мана, унинг дадаси. Бир ўзи «битта тракторнинг нинини бемалол» бажарадиган бу одам армияга чақирув қоғози келганида колхоздаги ишининг қолиб кетаётганлигидан кўнгли ўксийди. Туни билан урушдан қайтиб келгунига қадар етиб ортадиган ўтин тайёрлаб чиқади. Ойининининг хатти-ҳаракатлари ва қилиқларига бир эътибор беринг. Бутун умри меҳнат билан ўтган бу аёлининг оёғида доимо «кирза этик, эркакларнинг пахтали шими, эғнида серпахта пуфайка, бошида қулоқчин, юзлари кир, қўллари мой бўлиб юради. У эрига чақирув қоғози келганида, уни ҳижжалай-ҳижжалай ўқиб чиқади-да, ҳузур қилиб нон чайнаётган ўғли Омонининг кир бошига юзини босиб, ўй суриб кетади. Уйқусизликдан, чарчаганидан тракторнинг тагида қолиб кетган бу аёлининг образи узоқ вақт китобхонининг хотирасида сақланиб қолади.

Адиб ҳаётий бўёқлар ва ранглардан жуда ўринли фойдаланади. Шу сабабли романда яратилган айрим образлар ва картиналар ёзувчининг маҳорати тобора такомиллашиб бораётганлигини кўрсатиб турибди. Мен бу ўринда урушда бир оёғини йўқотиб келган, генерал билан қўл бериб сўрашганлигини пеш қилиб гапириб юрадиган Турон амакини ҳам, дарсда афанди латифаларини айтиб берадиган Розик амакини ҳам, она-бола раисни ҳам, ҳар гапнинг бирида «мозори шариф» деб турмаса, кўнгли жойинга тушмайдиган Мели баққолни ҳам, мўйловининг учлари буралиб-буралиб бориб, қулоғининг орқасига ўтиб кетган темир йўл қоровулини ҳам, пакана бувани ҳам кўзда тутаетирман. Ҳар бири ўзининг ҳўлқи, одати, қилиқлари, тақдири билан китобхонининг кўз ўнгиде равшан гавдаланади. Шунингдек, уруш йилларидаги мактаб манзараси ҳам, болалар уйидаги етимларнинг тақдири ҳам жуда тиниқ чизилади. Ёш китобхон кичкинтойларнинг уруш давридаги ҳаёти билан танишар экан, бугунги

кундаги фаровон ҳаётининг қадрига шу қадар етгиси келади.

Романдаги Парпи бува ва Ўрис хола образлари ҳам ёзувчи томонидан алоҳида меҳр-муҳаббат билан чизилди. Иккала образ талқинида ҳам Худойберди Тўхтабоев ижодига хос энг яхши фазилатлар акс этган. Қолаверса бу образлар Орифжоннинг тиниқ тасаввури орқали берилади. Орифжон бўлса, Парпи бува билан Ўрис холанинг инсон сифатида тутган ўзига хос фазилатлари ва нуқсонларнинг самимий ҳикоя қилади. Парпи бува — чин ватанпарвар. У бир пайтлар совет ҳокимияти учун қўлида қурол билан жанг қилган. Орадан йиллар ўтади. Немис-фашист босқинчилари Ватанимизга хиёнаткорона бостириб киради. Парпи буванинг назарида «Гирмоннинг ҳар битта ўқи араванинг гупчагидек келади». «Ўша Гирмон деганлари жуда зўр бўлса, Қўршерматча бўлар-да», дейди у. У Гирмонни енгил учун фронтда жанг қилаётган ўғилларига замбарак совға қилмоқчи бўлади. Шу мақсадда майизи, ўриги, оқ жўхориси, сигири, бузоғини сотади. Тўплаган бир хуржун пул ҳам етмайди. Ҳатто ёмон кўрган кишини Мели боққолдан қарз олиб бўлса ҳам, замбарак сотиб олмоқчи бўлади. Ўрис хола Ватаннинг бошига огир кун тушганда, етимхонага тушган болаларнинг бошини силайдн.

«Беш болали йигитча» романи асоснда Орифжоннинг укалари ва дўстларининг ҳаёти туради. Аслида Орифжон ҳамини тўғри йўлда юравермайди. У баъзан адолатни қарор топтириш учун хатоларга ҳам йўл қўяди. Укаси Султонни излаб, кўпгина қийинчиликларни бошидан ўтказди. Кичик синглиси ўлим тўшагида ётганида, унга у-бу олиб келиш учун чайқов бозорида туфлисини сотмоқчи бўлади. Ҳатто бировларнинг қовунини ўғирлаб бўлса ҳам укасининг кўнглини олмоқчи бўлади. Бола, барибир, бола-да! У доимо адолат бўлишини истади ва адолат қидиради. Лекин турмуш мураккаб. Турмушнинг мураккаблигини осонгина англаб олиш ҳам қийин. Шу

жиҳатдан романдаги «Сарсонлик саргардонлик» боби ўзининг ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Аммо адиб Орифжон билан укаларининг қишлоққа қайтиши тасвирида уларнинг онги, тушунчаси, дунёқарашидаги ўзига хосликни ушатиб қўяди.

Худойберди Тўхтабоевнинг «Беш болали йиғитча» романини ўзбек совет болалар адабиётининг яхши ютуқларидан бири дейиш мумкин. Бу биринчи навбатда, ёзувчи ижодида реалистик оҳанглارнинг яна ҳам бойишганлиги ва кучайганлигида кўришади. Агар адибнинг аввалги романиларида сеҳрли қалпоқча ёрдами билан эзгуликни қарор топтириш йўлида ҳаракат қиладиган беғубор Ҳошимжон билан танишган бўлсак, бу асари орқали оғир уруш йилларида ҳаётнинг қийинчиликларини катталар билан баробар тортган, яхши кишилар таъсирида тарбия топган, эзгуликни қарор топтириш йўлида тиниб-тинчимайдиган, адолатпарвар Орифжон ва унинг укалари билан дўстлашиб қоламиз.

Грузин Нодар Думбадзеинг «Мен, бувим, Илко ва Илларион», тожик П. Толиснинг «Саратон» асарлари билан «Беш болали йиғитча» орасида ҳамоҳанглик бор. Бу биринчи навбатда учала асар қаҳрамонларининг эзгуликни қарор топтириш йўлида олиб борган курашлари, хатти-ҳаракатларида кўришади.

Шу хусусиятини Н. Фозиловнинг «Саратон» қиссаси ва Ҳ. Назирнинг «Лочин қанотлари» романида ҳам сезиш мумкин. «Саратон»да рўй берган воқеалар республика-мизнинг чекка қишлоқларидан бирида бўлиб ўтади. Ишга яроқли эркакларнинг барчаси фронтда. Улар ўрнини чоллар, кампирлар, аёллар, болалар эгаллашган. Вазият кун сайин оғирлашиб бормоқда. Ҳосилнинг аҳволни кўнгилдагидек эмас. Шундай оғир дамларда қишлоққа уруш уқубатларидан қийналиб қолган рус, украин, поляк оналари кўчиб келишади. Буларнинг ҳаммаси қўшилиб, қишлоқ ҳаёти ўзгача манзара касб этади. Поляк боласи Франтишек эридан қорахат олган Зулайхо холанинг сўзмасини

ўғирлайди. Кўпдан бери дард-ҳасратини кимга сочишни билмай юрган бу аёл поляк боласидан ўч олмоқчи бўлади. Аммо орага Тўра тушади ва нотаниш болани ҳимоя қилади. Уруш кулфатлари туфайли ҳаётдан безиб кетган Зулайҳо хола жаҳл устида Тўра билан Камола орасида куртак очиб келаётган бегубор туйғуларни ҳақорат қилади. Ҳа, урушнинг қийинчиликлари-ю, асоратларига ҳаммаям дош беравермайди. Уруш руҳан нимжонларни эзиб ташлайди. Фақат руҳан бақувват кишиларгина бу синовларга чидайди. Уруш қишлоқ кишилари учун ҳам мардлик ва юсак интернационаллик синови бўлди. Уруш туфайли қишлоқда озиқ-овқат танқислиги кучли бўлса ҳам, колхоз правлениеси, Тўра ва унинг ўртоқлари топган-тутганларини «Уч хонадон руслар, бир хонадон поляклар, бир хонадон украинлар билан баҳам кўришди». Ҳатто, ошпхалол йиғишади. Ошпхалол дегани, ҳар бир хонадоннинг ўз топган-тутганини бир идишга йиғиши, ўртада баҳам кўриши дегани. Тўғри, ошпхалол тасвири «Саратон» қиссасининг гоявий-бадиий тўқимасига қўшниб кетмайди.

«Саратон» бир қарашда икки қисмдан иборатдек бўлиб туюлади. Биринчи қисм Тўра билан Камола орасида тугилган бегубор туйғулар ҳақидаги ҳикоя, иккинчи қисми — қишлоққа кўчиб келган хонадонларнинг ҳаёти тасвири. Назаримда, бу икки сюжет линияси бир-бирига боғланмай қолган.

«Лочин қанотлари» романининг қаҳрамони Ўктам ҳам қайси бир жиҳатлари билан Тўрага ўхшаб кетади. Тўра сингари Ўктам ҳам жамоатчи бола, ўқишлари ҳам чакки эмас. У бир вақтлар авиомоделчиларнинг мусобақаларида қатнашиб, мукофот ҳам олган. Ўктам барча ишларда пионерларга бошу қош. У ишни пионер фарпости тузишдан бошлайди. Пионер фарпости ёзда лагерларга боролмай қолган болаларни бир жойга уюштириб, ҳар хил фойдали, кўнгилли ишлар билан шугулланади. Турли тўғараклар тузади. Аммо пионер фарпости иш бошлаши ҳамон уруш бошланиб қолади.

Уруш Ҷуктаминг ижтимоий фаолиятига ҳам таъсир қилади. У пионерларнинг фойдали иш қилишлари учун кўпроқ жон куйдирадиган бўлади. Шу мақсадда инсценировкалар тайёрлаш ва уларни аҳолига кўрсатиш учун қишлоққа бориб, аммасининг ўгли Жўранинг тойчоғини келтиради. Шу тариқа уруш йилларидаги шаҳар билан қишлоқ орасидаги муносабатлар тилга олинади.

Ҳаким Назир Ҷуктаминг руҳий дунёсини кўрсатишга алоҳида эътибор беради. Бу қувонарли ҳодиса. Негаки, сўнгги йиллар болалар адабиётида ўсмирлар қалбида туғилиб келаётган илк муҳаббат тасвирига эътибор кам эди. Шу жиҳатдан Ҷукта билан Ҷумрининг муносабатларига бағишланган саҳифалар қизиқиб ўқилади. Эпидигина ўн олти ёшга қадам қўйган кўҳлиққина, дўлворғина, кўзлари таббассумга мойил бўлган соддадил Ҷумрининг ҳаёт йўли ҳам, ўзига хос руҳий дунёси ҳам маҳорат билан чизилган. Энг муҳими, романда ёш авлоднинг оталар анъаналарини давом эттираётганлиги алоҳида таъкидланади. Аммо роман композицион жиҳатдан ҳали анча бўш. Асарда ёш китобхонлар эътиборини тортишга қодир ҳаётий драматизм етишмайди.

Уруш мавзусига мурожаат қилиш орқали болалар ва ёшлар тарбиясига онд ахлоқий муаммоларни кўтариб чиқишга интилиш Тимур Пўлатовнинг «Ўрмонро чорлагини мени», Рустам Раҳмоновнинг «Чаңгалзордаги шарпа», Раимбой Собировнинг «Юмалоқ дунё», Фатхиддин Насриддиновнинг «Богистон қушчалари», Самар Нуровнинг «Беғубор тонг», Ҳамид Тожибоевнинг «Солдат ўгли» қиссалари, Наримон Орифжоновнинг «Моникага мактублар» ҳикояларида сезилади. Аммо адиблар кўпинча уруш даврида кечган болалик йиллари ҳақида ёшани уруш хусусида китобларда ўқиган ва эшитганларини шунчаки баён қилиш билан чекланиб қолаётирлар. Натижада қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, муомалалари, қилиқлари айнан бир-бирига ўхшаб қолмоқдалар.

Раимбой Собировнинг қаҳрамони Абдувой, Рустам

Раҳмоновнинг қаҳрамони Оташ, Самар Нуровнинг қаҳрамони Содиқ бир-бирларига жудаям ўхшайдилар. Учаласининг ҳам дадалари фронтга кетишган. Уларнинг бир-бирларидан ажралиб турадиган фарқи — касбларида. Абдивой этикдўзга шогирд бўлиб тушади. Оташ якка ўзи янги ер очиб, чигит экмoқчи бўлади. Содиқ онаси далага чиққанида, укасини овутади, холос.

Тимур Пўлатовнинг Магдиси ҳам қайси бир жиҳатлари билан уларга ўхшаб кетади. Унинг ҳам отаси фронтга кетган. У ҳам гоҳида фронтга боришни орзу қилади. Аммо адиб Магдининг тақдири тасвири орқали муҳим ижтимоий масалаларга қўл ура билган. Аввало биз Магдининг тасавури орқали у нафас олиб яшаётган муҳит билан яқиндан танишамиз. Мана, унинг ҳамшира бўлиб ишлаётган ойиси ўз уйига нотаниш ярадор жангчини олиб келди. Ойисининг қилаётган эзгу ишлари Магдини чексиз хурсанд қилади. Аммо таниш-билишлар ва қўни-қўшнилар бу ишга бутунлай бошқача маъно беришади. Шу тариқа Магдининг одамлар ҳақидаги тасавури анча мураккаб тус олади. Адиб ўз қаҳрамонининг катталар дунёси ичига олиб киради ва эзгулик билан худбинлик орасида юз берган курашнинг рўй-рост тасвирлайди. Воқеалар жарёни ҳар қанча мураккаб ва қалтис бўлмасин, Магдининг яхши одамлар ҳақидаги тасавури тиниқлашиб, яна ҳам бойиб боради.

Ф. Насриддиновнинг «Богистон қушчалари» қиссалари тасодифий воқеалар асосига қурилган. Қиссада Богистон қишлоғида яшовчи болаларнинг чегара бузувчиларга қарши олиб борган матонатли кураши ҳикоя қилинади. Болаларнинг барча ишларида мактаб директори Қодир Азизов бошу қош. У беш йилдан бери мактаб директори. У чегара бузувчиларга қарши отланган ўқувчиларнинг кўрсатаётган жасоратларини ўйлар экан, ўзининг урушда ўтказган йилларини бирма-бир эслайди.

«Қодиржон Урмон четига чиққач, йигитларга бир да-

қиқа нафас ростлаб олишни буюради. Ўзи қишлоқ яққолроқ кўринадиган тепаликка кўтарилиб, атрофни кузатмоқчи бўлди. Қараса, қуйидаги катта бир қайин дарахти остида бир немис офицери чалқанча тушганича донг қотиб ухлаб ётибди. Қўлида кимнингдир ёғимланган дуррачаси. Енида ароқдан бўшатилган шиша, консерва банкалари, олма, колбаса, тухум пўчоқлари. Тупни хилват топиб, ким биландир бу ерда маншат қилмоқчи бўлгану, аммо у маншат қилмоқчи бўлган қиз қувлик қилиб, бунинг олдига похол солиб, маст қилган-да, қочган.

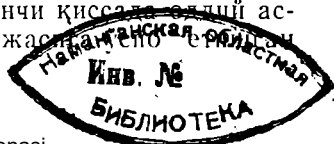
Йигитлар бургутдай човут солиб, унинг устига етиб боришди ва оғзига дурра тиқишди. Енидаги бор қурол-аслаҳаларини олиб, қўлларини орқасига чирмаб боғлашди. Ўрмон ичкарасига олиб кириб кетишди».

Душман ҳақида шу хилда ёзиш, албатта, кулгиллик бир нарсас. Кичкинтойларнинг ахлоқий-маънавий оламининг бойлигида катталар жасоратининг акс эттирувчи лавҳалар, ҳикоялар, хотиралар, документал-биографик қиссалар айрича аҳамият касб этади. Рус совет болалар адабиётида Лев Кассилнинг «Сенинг ҳимоячиларинг», Сергей Алексеевнинг «Уруш ҳақида юз ҳикоя» асарлари, уч марта Совет Иттифоқи қаҳрамонлари И. Кожедуб ва А. Покришкинларнинг эсдаликларида, Сергей Смирновнинг Ленин мукофотида лойиқ кўрилган «Брест қалъаси» «Брест қалъаси қаҳрамонларини излаб» номли документал-биографик қиссаларида совет кишиларига хос бўлган фидойилик фазилатлари жўшқин ҳикоя қилинади. Ўзбек совет болалар адабиётида ҳам шу типдаги асарлар яратилмоқда. Улар орасида Адҳам Раҳматнинг ҳарбий ватанпарварлик мавзуида ёзилган лавҳалари, ҳикоялари, очерклари, документал қиссалари алоҳида ажралиб туради. Бу асрда узоқ йиллар давомида дом-дараксиз йўқолиб кетган солдатларнинг жасоратини тиклаш йўлида тинимсиз изланишлар олиб бормоқда. У «Изларни излаб»... китобида ўз қаҳрамонлари изидан юриб, республикамизнинг колхоз ва совхозлари, Белоруссия ўрмонлари, Кар-

пат тоғлари, Болтиқ бўйи республикалари, қаҳрамон шаҳарлар, социалистик мамлакатларни кезиб чиққани, минглаб уруш ветеранлари билан суҳбат қилгани, архивларда бўлгани, кўплаб хотиралар йиққани, юзлаб хатлар ёзганини тилга олади. Шу хилдаги ижодий изланишлар меваси сифатида унинг «Брест лавҳалари», «Қамал кунлари», «Ғалабага чорлаган мактуб», «Тошкентлик казак», «Жаңг суронларида», «Марду майдонлик» сингари китоблари эълон қилинди. Бу китоблар болалар учун мослаб ёзилмаган бўлса ҳам, аммо уларнинг тарбиясига кучли таъсир кўрсатади ва бинобарин, болалар китобхонлиги доирасини шубҳасиз кенгайтиради.

284352
Адиб ўзбек жангчиларининг мислсиз жасоратини намоён қилувчи ҳар бир фактдан ўринли фойдаланади. Булар — уруш қатнашчиларининг хотиралари, хатлари, газета хабарлари, беваларнинг дард-аламлари билан тўла ҳикоялари, музей экспонатлари, турли документлар, ёдгорликлар ва шундай, жаңг бўлиб ўтган муқаддас жойлар. Адҳам Раҳматнинг изланишлари туфайли Брест қалъасини ҳимоя қилишда қатнашган ўн тўрт ёшли ўзбек қизи Шириннинг, италян партизанлари сафида туриб, немис-фашистларга қарши жаңг қилган Аҳмаджон Мамажонов, Турғун Қўчқоров, козакчилар сафида туриб жаңг қилган Йўлдош Холиқов, оддий аскарликдан командир даражасига кўтарилган Ҳайдар Ҳамидов, Исмоил Саломовларнинг номи кўпчиликка маълум ва машҳур бўлди. Ҳар бир лавҳа, ҳикоя, хотира совет кишилари кўрсатган мардлик, матонат намуналарини эсга туширади. Фахр туйғуси уйғотади. Шу жиҳатдан ўз кўксини қалқон қилиб жаңг қилган Брест, Ленинград, Новороссийск, Киев, Москва, Сталинград ҳимоячилари ва ўзбек жангчи аёлларининг ҳаётини акс эттирувчи эпизодлар қизиқарли.

Адибнинг «Тошкентлик казак», «Қаҳрамоннинг туғилиши» ҳужжатли қиссаларида уруш қаҳрамонлари ҳаёти анча кенг планда ёритилади. Биринчи қиссада оддий аскарликдан полк командири даражасига етган

Ҳайдар Ҳамидовнинг болалик ва ўспиринлик йиллари, эшон Миён Жабборхоннинг уйи, ўғрилар гуруҳига қўшилгани, чека ходими Сергей Иванович билан учрашгани, аскарликка ёзилгани, босмачиларга қарши курашишда аниқ қизиқарли тасвирланади. «Тошкентлик казак» қиссасининг қаҳрамони Исмоил Салимовнинг ҳаёт йўли ҳам Ҳайдар Ҳамидовникига бирмунча ўхшаб кетади. Аммо отлиқ аскар сифатида жангга кирган Исмоил Салимовнинг кўрсатган жасорати ўзи яна кўнгини асарлар учун мавзу бўлишга лойиқ. Етимлик азоб-қубатларини тотиб кўрган Исмоил ўқини шийиёқда турмушининг турли кўчаларига кириб чиқади. Темирчиға шогирд бўлиб тушади, сўнгра болалар уйи, ФЗО, солдатлик ҳаёти, фронт... У батальон комиссари сифатида казак жангчилари ҳурмат-эътиборини қозонади. Оғир дақиқаларда мардлик, матонат намуналарини кўрсатади.

Болалар китобхоналиги доирасини кенгайтиришда Л. Юсуповнинг генерал-майор Собир Раҳимовнинг ёрқин ҳаётини ҳикоя қилувчи «Сўнгги кунлар» деб номланган хотиралари, А. Голлишевнинг разведкачи Сирожиiddин Валиевнинг жасоратини кўйловчи «Яна қайтиб келди ўқитувчи бўлиб...» ҳужжатли қиссаси ҳам бир қатор фазилатлари билан ажралиб туради.

Ўйлаймизки, халқимизнинг маънавий ҳаётида чуқур из қолдирган уруш ва унинг жароҳатлари ҳақида, ҳар қадамда қулоққа чалиниб турган акс-садоси ҳақида гоявий-бадий баркамол асарлар яратилади.

✦ УЎГИТ ЖОИЗМИ? ҲА... ЛЕКИН ҚАҲРАМОН КЕРАК! ✦

Одатдаги кунларнинг бирида дўстлари Насриддин Афандидан сўрадилар:

— Нега ҳар гал ўз уйингизга киратуриб гўё билмаган одамдай дарвозангизни тақиллатасиз? Табiiй, биз ҳайрон бўламиз, негаки дарвозангиз, сиз тақиллатганда, доимо очиқ турган бўлади.

— Тарки одат амри маҳол,— дея жавоб берди буюк донишманд. — Шуни биллиб қўйинглар. Мен ўз уйимнинг очиқ дарвозасини тақиллатаётганлигимни кўрганларнинг кўз ўнгида қадрим ошади.

«Литературная газета» саҳифаларида давом этаётган «Турмушин ўйлаётган ўсмирга» мунозараси ва шу мавзуда ёзилиб ҳимоя қилинаётган айрим диссертациялар, адабий-танқидий мақолалар билан танишганда, умри боқий Насриддин Афандининг бу сўзлари бенхтиёр эсга тушади. Гап шундаки, ўсмирлар адабиётининг проблемалари ҳақида фикр юритаётган мунаққидларнинг кўпчилиги назаримда, танқид найзасини ўсмирлар адабиётида дидактика керакми ёки но керакми, деган муаммога қараб итқитишади. Масалан, В. Брюгген («ЛГ», № 31) нинг фикрича, адабиётнинг «жоии» деб ҳисобланган воқеа ва ҳодисалар—тасвири ўсмирлар учун «ўғит тарзида эмас, балки сабоқ бўлиб ўз вазифасини ўташи лозим». Минг афсуски, бу фикр айнан аксиоманинг ўзи. Табiiйки, шу сабабли ҳеч ким бу хилдаги фикрлар билан вақтнинг ке-

кизиб, тортишиб ўтиришни истамаса керак. Негаки, бундай талаблар ўн-ўн беш йиллар олдин ҳам қаттиқ талабчанлик ва жон-жаҳд билан ҳимоя қилинар эди. Теварак-атрофингизга мундоқ бир жиддийдоқ разм солинг. Вақт имиллаб эмас, балки кўз қамашадиган даражада шиддат билан ўтаяпти, гоҳо қоп-қора сочлар, ана-мана дегунча бўлмай оппоқ қорга ўхшаб қоляпти-ю, лекин биз ҳануз Насриддин Афандига ўхшаб, ланг очиқ турган эшикларни маъноли таққиллатишда давом этянимиз.

Ўсмирлар адабиётининг ўзига хос проблемаларини тадқиқ қилаётган И. А. Маркуша, А. Лиханов, А. Талалаева, Л. Воронкова сингари мунаққидлар ўсмирлар учун ёзилаётган асарларининг дидактик характерини майдонга чиқиши мумкин бўлган барча рақибларидан фидойиларча ҳимоя қилади ва унинг қонуний бир нарсаси эканини куйиб-пишиб тасдиқлашади. «Мен,— деб ёзади, масалан, А. Маркуша,— дидактика тарафдорима. Лекин ялтираб турадиган, тиш оғригидек жонга тегиб кетадиган, араванинг бир маромда гичирлашидек юракни зардоб қилиб юборадиган панд-насиҳат, ўғит тарафдори эмасман. Мен шўх, мафтункор, уздабурро ўғит тарафдорима» («ЛГ», № 14). А. Талалаева «Совет болалар адабиётида ўсмир образи ва унинг тарбиявий аҳамияти» деб номланган илмий ишида бунга мутлақо қарама-қарши нуқтаи назарда эканини ошқора айтишдан қайтмайди. Унинг фикрича, ҳар қандай шўх, уздабурро, мафтункор ўғит педагогик нуқтаи назардан тўғри, мукамал, баркамол бўлиши лозим.

Мен ўсмирлар адабиётининг ўзига хос проблемаларини таҳлил этувчи кўпгина баҳслар ва мунозараларнинг боришини диққат-эътибор билан кузатдим, мунаққидларнинг тутган позициясини, уларнинг даъво ва далилларини манбаъсини тираш ва ҳар томонлама аниқлашга интилдим. Баҳслар жараёнини шунчалик диққат билан кузатибманки, узлуксиз бўлаётган бу баҳсларнинг алла-

қачон ўз «изи» дан чиқиб кетганини ҳам сезмай қолибман. Тортишувлар қизиғи билан рақиблар ва «норақиблар» кўзланган аниқ мақсадни мутлақо эсдан чиқариб қўйганлар. Тўғри, айрим мунаққидлар масалага бирмунча тўғри ёндошганлар. Менимча, мунозара «изи»дан анча собитлик ва дадиллик билан борган, бошқалардан кўра ҳақиқатга анча яқинроқ келган муаллиф В. Коркин бўлди. «Мабодо шу муносабат билан ўсмирлар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида ўйланса,— дейди В. Коркин,— унинг мазмунини ва маъни ҳақида фақат қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатини ва ўй кечинмаларини қанчалик ифодалашини нуқтани назаридангина эмас, балки қаҳрамоннинг туйғу ва фикрлари энг авж нуқтасида — эҳтирослар меъёрида берилиши нуқтани назаридан баҳолаш тўғрироқ бўлармиди?» («ЛГ» № 28) В. Коркин, менимча, муайян адабиётнинг ва шу жумладан ўсмирлар адабиётининг савиясини ҳақида сўз борганида бу адабиётда яратилган ҳаётний, тўлақонли характерларини, образларини назардан соқит қилиб туриб фикрлаб бўлмайди, деганида мутлақо ҳақдир. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир даврнинг ёш китобхонларга ибрат бўла оладиган ва уларни ўз кетидан эргаштириб кета оладиган баркамол қаҳрамонларни бўлади. Социологларнинг таъбири билан айтсак, ўсмирлар болалик ёшидан ўтиб, катталар ҳуқуқини қўлга киритиш арафасида турган ёш граждандир. Улар фақат ўз тенгдошларини ҳаётини акс эттирувчи асарларининггина эмас, балки дунё адабиётининг «Жипоят ва жазо», «Улик жоилар», «Уруш ва тинчлик», «Чол ва денгиз» сингари дурдона китобларини ҳам завқ-шавқ билан ўқийдилар. Шундай экан, ўз-ўзидан аёнки, ўсмирлар учун баркамол асарлар ёзиш жуда ҳам қийин иш. Ахир, Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол», Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», Алишер Навоийнинг «Ғаройибус-сиғар» («Болалик ғаройиботлари»), Абу Райҳон Берунийнинг «Китобут-тафҳим» (Тушунтириш китоби), «Бобирнома» ва «Шоҳнома»нинг айрим саҳифалари. Гётенинг «Ёш Вер-

тернинг изтироблари», Ф. Достоевскийнинг «Ўсмир», Л. Толстойнинг «Болалик», «Ўсмирлик», М. Горькийнинг «Менинг университетларим», «Одамлар орасида» асарлари, «Орзугул», «Кунтуғмиш», «Ширин ва Шакар ва «Гўрўғли» циклидаги халқ достонлари ҳам ўсмирларнинг ўзига хос ҳаётини акс эттиради. Ҳатто бир пайтлар буюк пролетар ёзувчиси М. Горький «XIX аср ёш одамнинг тарихи» сериясини мунтазам равишда нашр қилиб туриш гоясини илгари сурган эди. Афсуски, бу гоя амалга оширилмай қолиб кетди. Рост гаини айтганда, ўсмирлар ҳаётидан ва ўсмирлар учун баркамол асар битиш ниҳоятда қийин. Бунинг учун ёзувчилик истеъдоди бўлинидан ташқари, бугунги ўсмирларнинг ўзига хос мураккаб ҳаётини чуқур билишлик ҳам тақозо қилинади. Негаки, эндиликда ўсмирлар ҳаётида информациянинг роли ниҳоятда ошиб кетди. Шу сабабли пашриётларимиз ёшлар ҳаёти ва фаннинг турли соҳаларини акс эттирувчи социалогик очерклар нашр қилишга катта аҳамият бермоқда. Сўнгги бир-икки йил ичида «Ёш гвардия» нашриёти томонидан тайёрланган академик В. Қобуловнинг «Кибернетика», О. Абдуллаевнинг «Сизни физика қизиқтирса»... Р. Худойбердиев, М. Маҳмудовларнинг «Орзу ва қанот», М. Салом, Т. Хусановларнинг «Шифобахш қўллар», медицина фанлари кандидати Ю. Тарнавский ва врач-психиатр Г. Блиновларнинг «Болалар ва қизлар» китоблари кичик мактаб ёшидаги болалар ва ўсмирларнинг эътиборини қозонди.

Шундай қилиб, сўз навбати бугунги ўсмирлар адабиётининг ҳақиқий қаҳрамонлари кимлар ва уларнинг ёшлар ҳаётида тутган ўзига хос мавқеи қандай? Афсуски, ўсмирлар адабиётининг долзарб проблемалари юзасидан фикр олишган мунозара иштирокчилари бу муҳим саволга жавоб бўлгулик жиддий гап айтмадилар. Аммо бу ҳодиса, шу кеча-кундузги ҳаётимизда чинакам қаҳрамонлик намуналари кўрсатаётган ватанпарвар ёшлар кам деб, ўйлашга ҳуқуқ берадими? Лоақал шу ўринда

мисол излаб узоққа бориб ўтирмай, беш миллион уч юз минг тонна пахта бунёд қилишда туну кун тер тўкиб меҳнат қилаётган ўсмирларни тилга олиш мумкин. Бўлмаса Иттифоқ миқёсида оғизга тушган БАМ қурувчиларини ёки Ўзбекистондан бориб ноқоратупроқли ерларда меҳнат қилаётган мардонавор ва саботли ёшларни эслаш кифоя. Лекин булар ҳам ҳаётимизда онда-сонда учраб турадиган фавқулодда ҳодисалар сирасидан эмас. Албатта, намуна сифатида донмо ижобий, фавқулодда, қаҳрамонона воқеалар, ҳодисалар, образларгина эмас, айни бир пайтда салбий қаҳрамонлар ҳулқи-одати, хатти-ҳаракатлари ҳам келтирилади.

Яқинда девор-дармиён қўшнимнинг ўғлини халқимизнинг барча расм-русумларига амал қилган ҳолда тупроққа қўйдик. Эндигина катта ҳаёт йўлига қадам қўйган ўн беш ёшли бу шижоатли йигитчани безорилар нобуд қилишди. Жону жаҳонни куйиб кетган ота сеvimли ўғлининг қабри атрофини гулзор қилди, шу билан юрагининг тафти андак босилгандай бўлди. У одатдаги куйларнинг бирида ўғлининг қабрини зиёрат қилишга бориб, танг қолди: шундоққина қабрнинг тепасида бир неча ёш-яланг жазавага тушиб ўйин тушишар, кетма-кет ичишар, бетартиб ҳолда гулларни узишар,— яна ҳам ҳайрон қоладиган жойи,— овозларини баралла қўйишиб, шеър ўқишар эди. Бу ғайри-табiiй ҳодисани кўрган қўшним тўлиб-тошган ҳолда: — сизлар мазорнинг муқаддас жойлигини билмайдиган қанақа одамсизлар?— деб сўради. Шунда ҳалиги олифта йигитчалар: «Биз ПТУ ўқувчиларимиз», деб жавоб қилишбди.

Қўшним билан ПТУ ўқувчилари ўртасида яна шундай савол-жавоб бўлиб ўтган: «Ўғлим боёқишни безорилар ўлдириб кетганлигини биласизларми? Ахир, қабристон — оёқ ости қиладиган жой эмас, балки зиёратгоҳ-ку?!»—«Сенга гапириб нима ҳам қилдик? Бари бир бирон нарсани тушунармидинг?»

ПТУ ўқувчилари шуидай деб қўшнимни эрмак қилиш-

ган, гулларни узиб пайҳон қилинган, тилига келганларини айтишиб, уни жуда қаттиқ ҳақорат қилишган. Эҳтимол, бу ўсмирлар аудиторияларда ўтириб жимгина дарсларни тинглар, ҳаваскорлик саҳналарида ўйнар, бўш пайтларида китоблар ўқир. Лекин, афсуски, шундай бўлса ҳам уларнинг хулқ-атворида кишини сергақликка чорлайдиган маънавий карлик акс этиб турибди.

Айтгандек, Агния Барто «Комсомольская правда» мухбири билан суҳбатда худди шу ҳақда фикр юритади. «...фақат зоҳиран, жисмоний вояга етган, аммо маънавий жиҳатдан етилиб улгурмаган баъзи ўсмирларни гоҳо зоҳирий балоғат доғда қолдиради. Уларда хиралик, бачканалик пайдо бўлади, уларга обивателлик ва мешчанлик осонгина юқиб қолади».

Совет болалар ва ўсмирлар шеърини пешталқинларидан бири бўлмиш бу ажойиб адибанинг кузатишлари бизнинг мулоҳазаларимизни болалар адабиётининг муҳим муаммоларига ва аввало, кундан кун аҳамияти ошиб бораётган ижобий қаҳрамон масаласи ўзанига қаратади.

Бир гурӯҳ адиблар ва комсомол ходимлари билан биргаликда яқинда Мирзачўлга борган эдик. Баландпарвоз гап айтишдан қўрқмаган ҳолда шу нарсани таъкидлашим мумкинки, биз у ерда асл, чинакамига рўй бераётган улуғ ишларнинг шоҳиди бўлдик. Тан олиш керак, бу афсонавий чўлда ёшлар насибасига оғир маънавий ва жисмоний синоқлар тушиши турган гап. Улар кези келганда чарчайдилар, тинкалари қурийди ва ҳатто қўлларини қимирлатишга қурби етмай қоладилар. Уша кунги учрашувда сўзга чиққан йигитлардан бири— жуда ҳам куйиниб гапирди: «Бугунги ёшларнинг ҳаётини бутун мураккаблиги билан кўрсатиб берадиган китоблар оз, инҳоятда оз ёзиляпти. Мана печа ўн йиллар бўлдики, кўп китобларнинг саҳифалари бўйлаб босмачилар сафи узилмай ўтади. Биз яқинда тўпланиб, Е. Шукуровнинг «Қасос» романини муҳокама қилдик. Роман қаҳрамони бизнинг тенгдошимиз. Лекин унинг айрим хатти-

ҳаракатлари ишонарсиз чиққан. Бу шуни кўрсатадики, айрим ёзувчиларимиз бугунги ёшларнинг ўзига хос, у қадар жўн бўлмаган қизиқарли ҳаётини етарли диққат эътибор билан, синчковлик билан ўрганмайдилар».

Бу гаплар мунозара руҳида айтилган, албатта. Аслида, сўнгги йиллар адабиёти бугунги ёшлар ҳаётини ҳаққоний акс эттирувчи кўпгина асарлар берди. Лекин, айни вақтда, одил бўлайлик ва шу билан ёш чўлқувар йигитнинг ҳақли эътирозига қулоқ солайлик: биз назарда тутаётган асарларда чинакамига қизиқарли, ўзига хос ҳис-туйғуларимиз, ўй-кечинмаларимизни эгаллаб оладиган, маънавий ҳаётимизда сезиларли мавқе тутадиган қаҳрамонлар кўпми? Агар бу ерда умумсовет болалар адабиёти тажрибаси эътиборга олинадиган бўлса, у ҳолда бир мунча баркамол асарларни тилга олиш мумкин бўлади. Албатта Фраерманнинг «Еввойи ит Динго ёки илк муҳаббат қиссаси», Н. Дубовининг «Етим», «Ёлғиз отнинг чаңги чиқмас» романлари, Қ. Паустовскийнинг «Ҳаётим ҳақида ҳикоялар», В. Тендряковнинг «Баҳор дақиқалари», В. Астафьевнинг «Ўғирлик», В. Амлинскийнинг «Эрнест Шаталовнинг ҳаёти», Ойбекнинг «Болалик», А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртактлар», Н. Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим», «Наврўз» Ҳ. Назирнинг «Кенжатай», Х. Тўхтабоевнинг «Беш болали йигитча», Қ. Икромовнинг «Пиёда қўшинлари капитани», Л. Маҳмудовнинг «Қопга яширинган одам», Э. Раимовнинг «Ажаб қишлоқ» сингари асарларини тилга олиб ўтиш мумкин. Аммо бу асарларнинг савияси турлича.

Асқад Мухтор «...бола табиатининг мантиқини бузмаган ҳолда уни ижтимоий ҳаётга яқинлаштира олиш қобилияти» деб таърифлаган негиз-фазилат мавжуд. Бутун социалистик реализм адабиёти тажрибаларига суянган ҳолда, уларда коллективизм руҳида тарбияланган, табиатан ижодкор бўлган, ахлоқий ва маънавий камолот йўлида дадил бораётган болалар ва ўсмирлар образла-

рини чизишга ҳаракат қилинган ва бу мақсадга маълум даражада эришилган.

Аммо барча адиблар ҳам ўсмирларнинг ўзига хос катта оламинин, ёш қалбнинг мураккаб кечинмалар билан тўла, борган сари мураккаблашиб, бойиб бораётган олам сифатида тушунавермайди.

Нодир Назаровнинг «Самолёт» қиссасида ҳам граждандлик руҳи, ижтимоий салмоқ етишмайди. Унда Восил деган бир ўсмир боланинг қандай қилиб «Самолёт» лақабли отни тарбиялагани ва мусобақаларда қатнашгани узундан-узоқ баён қилинади. Қаҳрамоннинг ажабтовур саргузаштлари бир-бирига шундай улашиб кетадики, қайси воқеа қаерда бошланиб, қаерда тугаганлигини билмай, унинг маъзипи чақолмай ганғиб қоламиз.

Бу нурсиз, парвози йўқ иншоларни ҳар гал ўқиганингда, БАМ ёки Мирзачўл қаҳрамонларининг драматик улугворлиги нуқтан назарида қараганда ҳам улугвор ва гўзал бўлган ҳаётининг тўлақонли тасвири билан танишгинг келади. Шу маънода мен айрим мунаққидлар қаҳрамон, қаҳрамонона характер тушунчаларини гоҳо бир ёқлама шарҳлаётганларини аниқ ҳис қиламан. Бу хилдаги талқинларнинг мантиқига кўра, кимда-ким катталарнинг насиҳатини қулоққа осса, ким ишга кечикмай ўз вақтида келса, ким дўстларига ҳурмат ва муҳаббат билан қараса, ким билиб-билмай қилган хатосини зудлик билан тuzатса, нчмаса, чекмаса, шундай олатларга эга бўлган ҳар бир ўсмирнинг қаҳрамон деб аталиши кифоя қилади. Яна бу нарса граждандлик бурчининг фаол туйғуси ва чинакам масъуллик деб ҳисобланилади.

Мана, масалан Ҳамид Тожибоевнинг «Солдат ўғли» қиссасининг қаҳрамони ҳарбий хизматга чақирилади. Қаҳрамон барча ёш солдатлар қатори ўз граждандлик бурчини ўтаётганида, тасодифан бобосининг бир пайтлар Совет Иттифоқи қаҳрамони унвони билан тақдирланганини билиб қолади. Бу хабар ёш йигитни аввал бир оз шошириб қўяди. Бобосининг қаҳрамон бўлиб чиқиши

невараси ҳаётида улкан бурилиш ясаиди. Энди Қарим-жон барча жойда: қуrolдош дўстлари орасида ҳам, хизмат қилаётган ҳарбий қисмидан ташқарида ҳам қаҳрамоннинг невараси сифатида ҳурмат ва эҳтиром билан қарши олинади. Хўш, адиб ўз қаҳрамонининг қайси хатти-ҳаракатида қаҳрамонлик намунасини кўрди?

Худди шу хилдаги ўғит қилиш касаллиги Фарҳод Музажоновнинг «Бўш келма, Алиқулов» қиссасига ҳам хос. Қиссанинг илк саҳифаларида Алиқуловнинг ўзинга хос қилиқлари — унинг лалайлиги, ялқовлиги, ишёқмаслиги анча жонли ҳикоя қилинади. У уй вазифасини ишламайди, синф раҳбарини алдайди, укасининг тинчлигини бермайди. Шунга қарамай унинг кўпгина ижобий жиҳатлари бор: телевизорда қизиқроқ кинолар бўлса кўради. Насиҳат бўлса кўнгли озади. Адибнинг бу тарздаги таъриф тавсифларига ишониб, Алиқуловни ҳаётдан орқада қолган, қолоқ деб бўлмайди. У тез-тез она тили ўқитувчиси Насиба опанинг «қобилияти, маҳорати йўқ ёзувчининг асарларида насиҳат бўлади» деган сўзларни эслаб туради. Синфдошлари билан темир-терсақ йигити учун борганида кўп ишлаб, дўстларига намуна бўлади, мактаб маъмуриятининг раҳматини олади. Ҳатто бир кун синф раҳбари Алиқуловга шундай дейди: «...Сен аслида ёмон бола эмассан. Миянг ҳам ишлайди. Одам сифатида эса жуда яхшисан. Саҳий, олижаноб, камтарсан. Фақат айбнинг — дангасасан, ўтакетган ялқовсан».

Бу фикрни адиб ҳам бир неча бор тилга олади. Алиқуловнинг ялқовлиги, дангасалиги учун ойиси ҳам, синфдошлари ҳам унга дашном беришади. Хулласи, Алиқулов ўзи яхши бола-ю, аммо унинг катта айби дангасалиги. Ёзувчи асосий диққат-эътиборини ана шу масалага қаратади. Ўқувчи қаҳрамоннинг ялқовлиги, дангасалиги туфайли рўй берадиган драматик курашларни кутади. Аммо адиб масалани енгил-елпи ҳал қилиб қўйиш билан чекланади, холос. Бир сафар она тили ўқитувчиси унинг кундалик дафтарига «икки» баҳо қўймайди. Шу ҳодиса

туфайли Алиқулов руҳига ёпишиб олган ялқовликни ташлаш учун аҳду-паймон қилади. Шу тариқа қаҳрамоннинг руҳий оламида юз берган ўзгаришлар ўз бадий ифодасини тополмай қолган.

Мен бу ўринда таниқли болалар ёзувчиси ва мураббийси А. Шаровнинг «Балли бир бўлиб ўтган фантастик ва реал воқеалар хусусида» деб номланган эртагида берилган бир нақлни келтириб ўтмоқчиман. Аллақачон кексايиб қолган бўлишига қарамай хушрўйлиги, ақли, фаҳми-фаросатини сақлаб қолган бир аёлнинг маслаҳати бўйича «бир болакайни ўрмонга олиб бориб, Лисички тарбиясига бериш керак; мен Лич-Лисички — сариқ замбуруғларни назарда тутяпман. Улар бижилдоқликка-бижилдоқ, лекин бирор ҳафта сергап бўлиш болага зарар қилмайди, чунки у гапиришни ўрганиши керак. Кейин уни жуда ҳам қартайиб қолмаган, лекин жуда ҳам ёш бўлмаган оқ замбуруғ қўлига топширинг: Оқ замбуруғ индамаснинг индамаси, бироқ гапирадиган бўлса, гапнинг ростини айтади қўяди. Сўнгра бола бир неча кун ботқоқда, бўтакўзлар орасида, мох босган пуштада, Қизил қўзичорин деган замбуруғнинг васийлигида бўлсин. Ҳаммага аёнки, эртакка, қизиқчиликка ва қўшиққа бўтакўздан устаси йўқ; Қизил қўзичоринни ҳам истисно қилиб бўлмайди. Кейин-чи? Мулоим жилмайганича сўзида давом этди бу хушфёъл эртакчи аёл.— Мен уни Тўқайчумчуқ қўлига топширишни маслаҳат берардим. Тўқайчумчуқ кўзга қўримли эмас-ку, лекин арча сўтасининг уруғини чўқилай туриб, унда тумшугини юқорига қаратган қуйи осилиб туради ва жуда баландлаб учадиган, жуда синчков қалдирғочлар кўролмай қоладиган парсаларни ҳам кўради.

Қайси сайёрада арча ва арча сўтаси бор-йўқлигини ҳеч ким билмаса ҳам, у билади.

Кейин-чи? Кейин болани ўрмондан олиб чиқинг-да: унис ким? Буниси ким? Ановси-чи? — деб савол сўранг. Бола сновинигиздан яхши ўтганда ҳам, энди тарбиялан-

гани кифоя деманг. Бир ўзини йўлга солиб юборишдан олдин, уни албатта типратиконнинг уясига бошлаб бординг. Бола бир печа куп офтобни кўрмаса, ҳеч парса қилмайди. У типратиконнинг яшаш тарзини мирндан-сирига-ча ўргансин. Йўқса, ёлғиз қолганда ўзига қийин бўлади. Дунё шунақа қурилганки, бир эмас бир кун ёлғиз ўзи ҳаёт билан юзма-юз келиб қолади. Шунинг учун эсида тутсинки, типратикон ўрмондан уясига келгач, ўзининг тиконли пўстинини ечиб, михга илиб қўяди-да, юмшоқ-қина уйлик кийимини кияди. Типратикончалар ҳам ўрмондан уяларига қайтгач, тиконли пўстинларини ечиб, уйлик кийиб олишади. Лекин уясидан ўрмонга чиқиб кета туриб, типратикон ҳеч қачон тиконли пўстинини кийиб олишни унутмайди; буни типратикончалар ҳам эсдан чиқармайди. Дунё шунақа қурилган. Мана шу кун ҳам қийин бўлмаган типратикон илмининг эгаллаб олгач, бола йўлга чиқса бўлади».

Бу эртактома ҳикоя замирида чуқур рамзий маъно яширинган; болалар ҳаётини акс эттирувчи ҳар бир асарда ҳаётнинг ўзига хос қирралари, ранглари жиловлари берилсин; токи асар билан танишган ўсмир турмушда дуч келиши мумкин бўлган қийинчиликлар олдида довдираб қолмасин. Негаки, илмий-техник инқилобининг ютуқларидан баҳраманд бўлиб, сайёра бўйлаб социализм голибона бораётган бизнинг кунларимизда инсон шахсини ҳар томонлама ва уйғун равишда тарбиялаш масаласи айниқса муҳим ҳисобланади. Ана шундай бир шароитда тўлақонли қаҳрамонлар образлари яратиш алоҳида аҳамият касб этади. Ҳақиқий қаҳрамон устида гап борар экан, биз дарҳол Николай Островскининг Павел Корчагини, А. Гайдарнинг Тимурини, С. Михалковнинг Степан амакисини ва бошқа яна кўплаб қаҳрамонларни эслаймиз. Ҳади биз ўсмирлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи кўпгина асарларда қаҳрамонларга нисбатан қўйиладиган маънавий талабларнинг сусайтириб юборилганини айтган эдик. Лекин сўнгги йилларда бу масалада ижобий ўзгаришлар рўй берганини

сезмаслик мумкин эмас. Масалан, Х. Тўхтабоевнинг «Беш болали йиғитча» романидаги табиий ва ҳаётий воқеалар бизнинг кўнглимизда уруш йиллари мамлакат ичкарисиди мардона меҳнат қилганларнинг қаҳрамонлигига нисбатан ҳавас, юлғичларга нисбатан эса, нафрат уйғотади. Латиф Маҳмудовнинг «Қопга яширинган одам» саргузашт романида ўсмирлар ҳаёти билан катталар ҳаёти ўзвий алоқада берилган. Ҳар бир қаҳрамоннинг хоҳ каттаю, хоҳ кичиги ўзларига яраша мураккаб руҳий олами, ўзларига хос қувончлари ва ташвишлари гавдаланади.

Аввало ўсмирлар тасаввури орқали катталар қиёфаси чизилади. Мана колхоз раиси Мўминжон ака. У раис бўлиши ва колхознинг беҳад ташвишларига қарамай, тез-тез мактабга кириб туради. Болаларнинг ўқишлари ва ишлари билан қизиқади, каттаю кичикнинг илтимосини тинглайди, уларнинг айримларини этиги қўнжида олиб юрадиган чарм муқовали дафтарчасига ёзиб олади. Унинг галати одати бор. Мўминжон ака наст бўйли, чувак юзли, яккам-дуккам соқолига оқ оралаган чойхоначи Мулладўстни кўрса чиройи очилиб, кўнглининг ғубори тарқаб, ўзини енгил ҳис қилади. Хўш, чойхоначи Мулладўстнинг ўзи ким? Нега колхоз раиси уни ҳар сафар кўрганида баҳри-дили очилиб кетади. Адиб китобхонларни Мулладўст билан таништиришга кўнам шошмайди. Рост-да, бир қарасангиз бу чойхоначи раис билан учрашганида тонган-тутган гапларини унга тўкиб солади, кеча кимнинг уйида нима овқат бўлгани-ю, қай бирининг сиғири қачон туққанигача ярим жиддий, ярим ҳазил билан гапириб беради. Унинг билмаган нарсаси ва қилмаган иши йўқ; арава ҳайдайди, машина тузатади, ғишт теради, эшик-ром ясайди. Раиснинг пбораси билан айтганда: «Мулладўст қўли гўл, оёқ-қўли чаққон одам». Аммо Мулладўстнинг киши тушуниб бўлмайдиган галати қилиқлари ҳам бор. Сўққабош бу одам қари бир холаси билан қишлоқнинг чеккасида, эски ташландиқ уйда туради. Янги уйга кўчиб чиқиш таклиф қилинганда кескин рад қилади. Раис колхоз терак-

ларини аллаким қасддан қуритаётганини айтганида, хиёл бошини қимирлатиб қўя қолади. Яна бир марта қишқи спорт зали қурилиши хусусида сўз борганида, кўнглидаги очиқ айтмайди, аммо хонаси келганда гап орасида: «Асли шу ишни кейинга сурсангиз бўларди, Мўминжон ака,— дейди Мулладўст,— болаларга ишониб бошлаяпсиз, ўлда-жўлда бўлиб, қолиб кетмасмикин, деб қўрқаман».

Мактаб спорт зали пойдевориغا гишт терила бошларини билан Мулладўст ҳаловатини йўқотиб, талмовсираб юради, аммо қурилиш чала қолиб, усталар фермага ўтиб кетганидан кейин яна аслига қайтади. Бир қарасангиз, юмшоқ, ҳурматни, одоб-иқромни жойига қўйиб юрадиган одам. Бир қарасангиз, турган-битгани жумбоқ. Қурилиш қизиса очилиб-сочилмайди, қишлоқ чеккасидаги эски ташландиқ уйига бекиниб олади. Яна бунинг устига Мулладўст чап оёғининг тўпиғидан юқориси ногирон, кўзлари алағ-жалағ ўйнаб турадиган индекс ингичка бўйинли, узун, беўхшов қўлли Анзор исмли бола билан яширинча сирлашиб туради...

Ўўл бўйига экилган тераклар тагига керосин сепилиши, колхоз раиси Мўминжон аканинг ташвишлари, чойхоначи Мулладўстнинг ғалати қилиқлари ёш китобхонларини ўйлашга, фикрлашга чорлайди.

Шу тариқа «Қопга яширинган одам» романининг сюжети йўллари тайинланади. Бир томондан Мулладўст ва Овсар хоталарининг сирли ҳаёти чизилади. Адиб ўз қаҳрамонларининг бугунини яна ёрқинроқ кўрсатини мақсадида уларнинг ўтмишига ҳам нигоҳ ташлайди. Шу жиҳатдан Раиса Максимовна образи қизиқарли тасвирланган. Унинг чекка қишлоқлардан бирига келиб, тап тортмасдан болаларни ўқишга жалб қилиши романининг энг гўзал саҳифаларидан бирини ташкил қилади. Бахтга қарши, Раиса Максимовнанинг эзгу ишлари бирин-кетин қаршиликка учрайверади. Нортой қўшчининг қизи Гулнора мактабга бораман деб, уйдан чиқиб кетганича бедарак йў-

қолиб кетади. «Ранса Максимовнанинг қидирмаган жойи, сўрамаган одами қолмади. Домлалар қутқуси билан Нортой қўшчи гандираклаб ўрнидан турди, кўзлари соққасидан чиққудек алаанг-жалаанг бўлиб, Раиса Максимовна томон кела бошлади. Фақат шундагина қўшчининг титроқ қўллари билан белига қистирилган болтани олаётганини кўриб, ҳамма бирдан орқага қалқиб кетди. Раиса Максимовна билан қўшчи бир лаҳза рўбарў туриб қолишди, қўшчининг кўзлари қонга тўлган эди! Мамат бува эс-ҳушини ростлаб, то Раиса Максимовнанинг олдига ўтгунча қўлидаги болтани Раиса Максимовнага қараб улоқтирди, аммо қўшчининг хотини чиқириб, Раиса Максимовнани зарб билан туртиб юборди. Болта шундоқ, Раиса Максимовнанинг қулоғи тагидан ўтиб, ўн-ўн беш қулоч жойга бориб тушганда одамлар ҳушларига келиб, қўшчига ташланарди. Бироқ қўшчига ҳеч ким бас келолмасди; олдида келганни муштлаб, орқадан яқинлашганини жоп-жаҳди билан тепиб, уч-тўрт одами четга суриб ташлади. Оломон тарафма-тараф бўлиб тўзиб кетди, домла билан сўфи ўзларини базўр четга олишди. Эшонқул сўфи Раиса Максимовнага қараб жон аччиги билан, «қоч палакат», деб қичқирди, аммо овозини ўзидан бўлак ҳеч ким энгилмади. Раиса Максимовна чаққонлик билан ердан болтани олди-ю, одамларнинг қуршовидан чиқиб, тўппа-тўғри бостириб келаётган қўшчининг оёғи остига ташлади:

— Олниги! — деди ҳаммани ҳайратда қолдириб. — Олниги, шу билан дардингиз енгиллашса мен розиман».

Раиса Максимовнанинг бошлаган иши янги тузум душманларига ёқмайди. Улар дили тоза, илм-маърифат йўлида жонини тиккан бу ажойиб аёлни йўқ қилиш пайига тушадилар. Мактабнинг очилиши, Раиса Максимовнанинг дарс бериши Мулладўстнинг Овсар холасига мутлақо ёқмайди. Ростини айтиш керак, бу Овсар хола образи романда онда-сонда кўзга чалиниб турса ҳам, аммо унинг бири-биридан ғалати қилиқлари китобхон кўз ўнгига ёрқин гавдаланади. Умуман «Қонга яширинган одам» ро-

манининг сўнгги саҳифаларига қадар Овсар хола, Мулла-
дўст ва Анзорларнинг ниятлари сир тўтилади.

Адибнинг тўлақонли қаҳрамон яратиш маҳорати Рав-
шан, Мунира, Шаҳло, Асқар образларида яққол кўрина-
ди. Айниқса қишки спорт зали қурилиши муносабати
билан қизлар ва болалар орасида туғилган муҳаббат
туйғулари қизиқарли тасвирланади. Шу жиҳатдан Рав-
шан билан Мунира, Шаҳло билан Асқар орасидаги му-
носабатлар Латиф Маҳмудов ижодининг янги-янги қир-
ралари очилиб, тиниқиб бораётганини аниглади.

Шаҳарлик меҳмон қиз Шаҳлони яйловга олиб чиққан
Асқар, ўзини дунёдаги энг бахтпёр болалардан бири деб
билади. У ажойиб-ғаройиб мўъжизалар фақат эртақлар-
дагина эмас, ўнгида ҳам рўй беришпни зориқиб кутади,
хаёл қилади.

«Асқар зимдан орқасига қараб қўйди, дарҳақиқат,
ойдин кечада танҳо от миниб келаётган Шаҳло жингалак
сочларининг калталиги-ю, эгнига шим кийиб олганлиги
демаса, маликаларга жуда-жуда ўхшаб кетаркан-а! Ас-
қар отининг жиловидан ушлаб кетаверса, кетаверса, ни-
ҳоят йўл юришса ҳам мўл юришса, тоққа бориб қолншса!
Шунда апови аламига чиқолмай ўлим талвасасида ти-
пирчилаб ётган аждарнинг амри билан тоғлар йўлларни
ни тўсиб, икки баробар, уч баробар ўсиб кетаверса. Йўг-е,
малика уввос солиб шаҳло кўзларидан эртақдагидек мар-
варид доналари каби маржон-маржон ёш тўкиб, энди хо-
лимиз нима кечади, деганда, Асқар, «қўй, йиғлама, мали-
ка, аждарнинг ичак-чавоғини бошига салла қилиб ташла-
ган паҳлавон учун бу қаққайган тоғ нима деган гап»
деса-ю, маликани ҳайратда қолдириб, от-поти билан даст
елкасига қўйиб, ҳар лаҳза ўсиб бораётган тизма тоғлар-
нинг энг баланд чўққисидан ҳам бир ҳатлаб ўтнб кетса».

Кичик одамнинг катта ўйлари, туйғуларин... Ўзига
хос одабийлиги... Ўнгида ҳам мўъжизалар рўй бериб ту-
ришини истаган одамнинг романтик ўйлари... Аммо баъ-
зан дўстлари унинг беғубор туйғуларини англай олмай

қолнишадн. Ахир Мулладўстнинг ҳўйласн билан тўхматга қолганида Шаҳлодан бошқа ким қўллади уни... Ҳечким. Ажаб. Қишки спорт зали қурилиши бир текисда кетаётган бўлса-ю, аммо кимдир ўрага тўкилган семон устига сув сеппб қўйган бўлса! Умуман Асқарнинг қурилишдан ҳайдалишни асарга дедектнв тус берадн, воқеалар чнгаллаша бошлайдн. Қишки спорт зали қурилиши қизнган сарн Мулладўст билан Анзорнинг юрни-туришида киши тушунишни қийин бўлган қилиқлар пайдо бўла бошлайдн. Анзор асли ўзи истеъдодли бола. Баъзан туппа-тузук шеърлар ҳам ёзадн. Ҳатто ажойиб байтлар тўқиб, меҳмон қиз Шаҳлоннинг кўнглини олмоқчи, уни чойга тушган қанддек эритмоқчи ҳам. Аммо у болаларга аралашиб кетолмайдн, қурилишга ёрдам беролмайдн. Кечаларн Мулладўстнинг эски ҳовлиенга мокининг ўқидек қатнагани қатнаган. Мулладўстнинг алмисоқдан қолган эски ҳовлиси янги қурилишнинг шундоққина биқнишда, чорсигина ҳовли юзидан на тиккайган дарахт-у на бирорта гул бор, деворнинг остига шох-шабба босилган. Фақат эски бостирмага ўхшаган бир нарса бор, йўғ-е, негаки лой томданги бир туртса қулагудек аҳволда турган бесўнақай мўрн-сидан ошхонага ўхшаган дейилса, ҳам бўлади. Қишлоқ ҳовлиларн билан бу ҳовлининг орасида катта тафовут бор: кўрмесиз, пастқам, зах, аянчли аҳволда. Бу ерга дафъатан кириб қолган одам ўтмишга қайтиб келиб қолгандай этн жунжикиб кетади. Тарих музейидаги чарх йиғириб ўтирган муштипар кампир кулбасининг худди ўзгнниси. Аммо Мулладўст ҳам, унинг овсар холаси ҳам бу эски кулбадан кўчишни хаёлига ҳам келтирмайдилар. Улар баъзан кечаларн қурилиш ичига кириб йўқ бўлиб кетадилар. Бу ҳовлида рўй бераётган сирли ҳодисаларни Асқар, Равшан, Мунира, Шаҳлолар сезиб қолнишадн. Улар кундузи қурилишда тер тўкиб меҳнат қилсалар, кечаларн овсар холаининг ҳовлисини зимдан кузатадилар. Шу тариқа романининг сюжети яна ҳам шиддатли тус олади. Болалар билан катталар орасидаги муносабатлар

яна ҳам таранглашади. Овсар холанинг эски уйи ҳам эр-такларда тасвирланган сеҳргар кампирларнинг уйига ўхшаб кетади. Кечалари бу уйга аллақандай нотаниш одамлар келадилар. Тонг отар-отмас яна бир зумда ғойиб бўладилар. Улар орасида Анзор ҳам бор. Баъзан у кечалари овсар холанинг уйига нималарнидир келтиради. Хуллас, росмана дедектив. Аммо адиб шунчаки олди-қочди тасвирларга берилиб кетмайди. Балки болалар ва Мулладўст, овсар хола, Анзорлар орасидаги рўй берадиган курашни бўяб-бежамай, бутун мураккаблиги билан тасвирлашга интилади. Романнинг ҳар бир қаҳрамонининг индивидуал қиёфаси, руҳий оламига эга. Агар Латиф Маҳмудовнинг ҳикояларида қаҳрамонлар таъриф-тавсифларига кўп эътибор берилган бўлса, адибнинг бу янги асарида психологик тасвирнинг биринчи ўринга чиққанини кўрамиз. Яна кишини қувонтирадиган бир нарсаси, ҳаётини бўёқларнинг меъёрида берилгани. Романнинг бошдан охирига қадар адибнинг стилиб, тўлишиб бораётганини англатиб турадиган тиниқ тасвир бор.

Владимир Барабанинг «Слава Маслєнкин — оғир одам» қиссаси унинг қаҳрамони ўн уч яшар Славка Маслєнкиннинг ғайритабиий қилиқлари тасвири билан бошланади:

«...Бутун мактабдагилар Славка Маслєнкинни «оғир феъли» бола дейишар, баъзи бировлар уни ҳатто «ижтимоий хавфли»га чиқариб ҳам қўйишганди.

Бупчалик шов-шув беҳудага эмас. Славка мушугнинг синфга кўтариб келиб, худди география дарси пайтида миёвлатади...»

Сал бўлмаса, кимё кабинетида портлатиб юбораётган ҳам — шу Славка! Унинг бу қилиғидан нақадар даргазаб бўлган мактаб директори педсоветни бошига кўтаради: «Бунинг охири вой бўлади!.. Улар аввал сизни, кейин мени, мактабни, ҳатто бутун бошли Районни портлатиб юборишдан ҳам қайтишмайди!»

Яна шу Славка оғайиниси Шокир билан синфдоши

Лола Багированинг лаблари-ю, бутун афти-башарасига бўёқ чаплаб ташлайди...

Славка ишчиларга илтимос қилиб, «қаровсиз занг босиб ётган» темирин — кейинчалик маълум бўлишича, шаҳар трамвайчиларига қанчалик зарур бўлган дастгоҳни кестириб, металлломга топириб юборади. Унинг бу «ташаббускорлиги» директорининг бошига не-не маломатлар солмайди...

Славка уйдаям ўзини роса кўрсатади: тапгачаларни қирилмаган иккита ажойиб сазан балиқни қозонга солиб қайнатади. Мана шу тариқа Славка китобхоннинг бутун диққат-этиборини ўзига тортади, чунки муаллифнинг яқин кунларгача мактабда педагогик қилгани, ҳали ҳам мактаб тарбияси муаммоларига бағишланган мақолалар ёзиб юриши асарда бир томонламаликни вужудга келтирган бўлиши мумкин эди.

Профессионализм хавфи, айниқса, ёзувчининг илк асарида юз бериши табиий. Юқоридаги каби муваффақиятли топилган, ҳаётний, ишонарли деталларни ёзувчи ёлғиз бир мақсад — маълум педагогик қонун-қоидаларни қаҳрамон руҳиятида юз берадиган ўзгартишлар асосида яна бир бор таъкидлаш учун ишлатмаётимикан? Бошқача қилиб айтганда, асардаги мақсад Славка сингарин ўйинқароқ, ўзбошимча болаларни юксак педагогик кўрсатмаларга мувофиқ шахслар қилиб тарбиялаш керак, деб таъкидловчи дидактика эмасмикан?

Бироқ асар билан чуқурроқ танишиб, образлар дунёсига кириб борганингиз сари шу хилдаги шубҳалардан кўнгил ёриша бошлайди. Ва оқибат муаллифнинг насли ҳатўйликдан, аксарият дидактика билан чекланган мазкур ҳолларда қуруқ ўнгидан қочинга мойиллигини кўриб, унга таҳсин айтасиз.

Автор қаҳрамонини меҳр билан, дилида юз бераётган жўшқин ҳис-туйғуларга алоҳида этибор берган ҳолда, доим ҳам мактабдаги тартиблар қолипига тўғри келавермайдиган қилиқларига хайрихоҳона муносабатини ифо-

даловчи енгил юмор билан тасвирлайди. Асарини ўқийётганингизда Андрей Платоновнинг ён дафтарчасида қайд қилинган: «Болаларнинг ҳаммаси ҳам ақлли кишилар. Уларга осмондан туриб назар ташлаган кишилар адашадилар: улар аслида қув, ажойиб ва фаросатлидирлар», деган фикри беихтиёр ёдингизга тушади.

Владимир Барабашнинг Славкаси фақат «огир феъллик» кинга эмас. Унинг «ажойиблиги, педагоглари хурмат қилишни, хушфеъл, жасур ва меҳрибон болакайлиги», тиришқоқлиги ҳақида ҳам кўп гапиршади.

Славка мушугини синфга шўхликка тўқлиги учун келтирган эмас, «тирик бурчак»ни бойитиш учун шундай қилган.

Портлаш воқеаси ҳам Славканинг органик химия дари пайтида тажриба ўтказётганида рўй берган. Лола Багированинг лабларини бўяб қўйиши аслида тарбиявий мақсадда қилинган иш. Унинг чақимчилигидан шу жазога мубтало бўлганини Славканинг оғайнисини Шокир айтиб беради.

Темир дастгоҳнинг кўчада занг босиб ётмаслиги учун металлломга топширилгани аниқланади. Ҳатто райкомдагилар трамвайчиларни хўжасизликда айблаб, ўқувчиларнинг ёнини олишади.

Славка уй ишларида ҳаминша онасига қарашинини иштайди. Балиқ пишираман деб, сазанларини тозаламасдан қозонга солишни унинг бу ишларда тажрибасизлигидан.

Умуман «у ажойиб! Фақат омади юришмайди: ишти яхшилик қилиш бўлса-да, аксарият ҳолларда қовуни тушириб қўйверади».

Демак, Славка Маслёнкин ялангоч педагогик қондалар асосида бир томонлама, зерикарли тасвирланган схематик образ эмас, балки тўлақонли, психологик жиҳатдан ўқувчини ишонттирадиган даражада яратилган қаҳрамон бўла олган. Славка Маслёнкин — изланувчан, қизиқувчан, тиришқоқ, эзгулик ва адолат тантанаси учун интилувчи жўшқин кучга тўла серқирра болалар дунёси.

нинг бадний умумлашма, жамловчи типн. Шу маънода қиссанннг бошқа қатор ижобий қаҳрамонлари (катталар ва педагоглардан ташқари) мустақил: индивидуал кишилар эмас, балки Славка образини янги-янги томонлари билан тўлдиришга хизмат қиладиган қўшимча образлар бўлиб туюлади.

Бу хусусият одатда ёзувчининг ҳаёт воқеаларига бир ёқлама қарашини, образ яратилидаги камчилигини кўрсатади. Мазкур ҳол бизнингча, Владимир Барабашнинг тасвирлаш усулидаги заиф томон эмас. У сўз юритилаётган даврани иложи борица кенгрок қамраб олиш, шу йўл билан мабодо Славка бошқа ёшда, ёки бошқа шароитга тушиб қолган бўлганида ўзини қай йўсинда тутиши мумкинлигини равшанроқ бериш учун худди юқоридаги усулда ҳикоя қилишни афзал кўрган бўлиши эҳтимол.

Вовка Корнеев қўрқувдан дағ-дағ титраётган ўқувчинини шу пайтда иккинчи синф вожатийси бўлган Славка олдида ошкелиб, «буфетда тартибсизлик қилгани учун одобга чақириб қўйиш»ни сўраши, ёки ҳайвонот боғига экскурсияга боришганда намунали ўқувчи ҳисобланган Алиқ Караевнинг «тирик бурчак»ка деб товус патини юлиб олишга уриниши эннзодларини ўқирганимиз, бу хил қилиқлар Славканинг ҳам Лола Багированинг лабига қандай қилиб бўёқ чаплаганию, география дарсида мушукини миёвлатганига шунчалик ўхшашини ҳис қиламиз. Қиссадаги шу ва шу тахлитдаги бошқа мисоллар юқоридаги фикримизнинг далили бўлиб хизмат қилади.

Биз Владимир Барабаш қаҳрамонларини меҳр, хайрихоҳлик билан тасвирлашга мойил, дедик. Лекин бу муаллифнинг болалар характеридаги баъзи салбий кўринишларини четдан мурасасозлик билан кузатишини, қаҳрамонни қай аҳволда тасвирлаётган бўлса, ўқувчига худди шу ҳолида тақдим қилишини англатмайди.

Ёзувчи ёш китобхонни ҳаётга ижодий кўз билан қараш, машаққатли илганишга иштиёқ, муваффақият қозониш жараёнида содир бўлиши мумкин бўлган турли умид-

сизлик ва хатоларни бартараф эта олиш руҳида тарбиялашдек юксак ғоявий, маънавий ҳамда педагогик мақсадни илгари суради. Яъни бадний ва ижтимоий жиҳатдан намуна бўла оладиган образ яратиш муаммоси ҳал қилинади.

Ўз соҳасини шу даражада билишга, бироқ бу хислатни асар саҳифаларида баднийятдан холи, ялтироқ қонун-қондалар мазмунига бўйсундирилган фактларни ҳадеб келтириши билан писанда қилавермайдиган профессионализмга ҳар қандай адиб ҳам ҳавас қилиши табиий.

Шу маънода қуйндаги мисолнинг моҳияти катта: қиссада мактаб директори Арутюн Григорьевичнинг бошпионервожатийга «оталарча йўл-йўрнқ кўрсатиши» очик киноя билан баён қилинади: «Азизим! Уларнинг ижтимоий фойдали фаолиятга бўлган умумий интилишларини қўллаш! Темир-терсак йиғинг, макулатура тўплаш — бу ажойиб иш-ку! Бу соф фойда! Ана шунақа! Экскурсияга олиб боринг, театрға тушинглар — бу ҳам яхши иш!.. Биз сизга ёрдам берамиз, қарашамиз...» Бу личингда ёзувчининг хўжакўрсингагина ўтказиладиган баъзи тадбирлар, сийқаси чиқиб кетган формал ташаббускорларга қарши қатъий эътироз билдирувчи ўқувчилар билан ҳамфикрлиги яққол ифодаланади.

Аммо асардаги асосий тадбирлар ҳам ана шундай темир-терсак, макулатура йиғиш, музейларга экскурсияларга ўхшаш қатор «фойдали» ишлардан иборат. Бу «фойдали тадбирлар»нинг аҳамиятини синаш, улардан дидактик хулосалар чиқариш билан чекланиб қолмаслик учун адибнинг мактаб ҳаётини миридан-сирингача билиши, мураккаб тарбиявий жараённинг моҳияти ва мақсадини чуқур англаши билан бирга асарга муаллиф қалбидаги поэтик ҳис-туйғуларнинг сингиши ҳам лозим эди.

«Санъатнинг асосий қонуни» манбаъларининг тағига етиш борасида изланган Лев Толстой «асар мароқли бўлиши учун унда маълум ғоянинг илгари сурилишигина

етарли эмас, балки унга муайян ҳис-туйғу ҳам сингдирилган бўлиши лозим» деган эди.

Шу муносабат билан қиссада ишлаб чиқариш жараёни тасвирининг ҳаддан ортиқ кўп ўрин олиб қолиши масаласини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим бўлади. Умуман меҳнат мавзуи кўнгина иқтидорли ёзувчиларни ҳам гарангсиз қўймоқда. Лекин баркамол адиблар ҳамини ҳаётнинг ранг-баранг бўёқларини қуюқлаштириб тасвирлайди. Бу парса қаҳрамонлар қиёфасининг ёрқин ва тўлақонли чиқишига хизмат қилади. Чунинчи, таниқли болалар ёзувчиси, СССР Давлат мукофоти лауреати Н. Дубовнинг «Етим» романида Лешка Горбачевнинг машаққатли турмуш йўли ҳаққоний берилган. Ҳаёт тўлқинлари уни турли хил оғир, тушунча, характерли одамлар билан тўқнаштиради. Шулардан бири ўз манфаатидан бошқа ҳеч нарсани таъ олмайди амакиси бўлса, иккинчиси, узок йиллар қаровсиз болалар билан ишлаб келган болалар уйи директори Людмила Сергеевна. Бу хушмуомила аёл етим болалар қалбининг қай даражада нозик бўлишини чуқур ҳис қилади. Ҳатто бир куни Лешка ҳеч кимга айтмай кетиб қолганида Людмила Сергеевна уни сўкиш, қийиш ўрнига, бутун оналик меҳрини тўкиб, бағрига босади. Лешка учун оғир бўлган дамларда яхши одамлар уни доимо қўллаб-қувватлайдилар. М. Коршуновнинг «Ўсмирлар» романида ҳам ўсмирларнинг мураккаб ҳаёти қаламга олинади. Бир пайтлар ўз шогирдлари орасида ҳурмат-эътибор қозонган мастер Виктор Скудатин пул дардида кўз бўямачилик билан машғул бўлади. Унинг ўз маънавий қиёфасини йўқотиш йўлидаги саргузаштлари ёш китобхонлар учун ибратли. Умуман меҳнат мавзусига бағишланган истеъдодли асарлар бармоқ билан саналган даражада оз. Аммо эллигинчи йиллари ёзилган И. Ликс-тановнинг «Болакай», А. Мусатовнинг «Стожари», И. Василениковнинг «Юлдузча» қиссалари ҳалига қадар ўсмирларнинг сеvimли китоблари бўлиб келмоқда. Сўнгги пайтларда бу қутлуғ мавзуга ўзбек болалар ёзувчилари ҳам

тез-тез мурожаат қилишмоқда. Шу маънода Ҳаким Назирнинг «Кенжатой» қиссаси бир қатор жиҳатлари билан ажралиб туради. Адиб ўсмирларнинг ўзига хос мураккаб ҳаётини яхши билади. Сўнгги пайтларда уларнинг тарбияси хусусида ҳикоялар ва қатор публицистик мақолалар ёзди. Радио ва телевизорда чиқишлар қилди. Адиб ўзининг янги қиссасида ҳам яна шу мавзуга қўл урган. Албатта, ҳар бир адиб китобхонлар қалбини жижиллатадиган сўзларни топиб айтабилиш билан бирга ҳаётнинг мураккаб томонларини чўчимай кўрсатиб бериши зарур. Одатда адибнинг юрагини тўлқинлантирган, қалбини безовта қилган фикри, айтадиган зарур гапи бўлмаса унинг китоби «совуқ» бўлади. «Кенжатой» қиссасида Ҳаким Назирнинг китобхонга кўпдан бери айтмоқчи бўлган юрган фикри бор. Бу—асар қаҳрамони Собиржоннинг мураккаб ҳаёт йўли. Аввало китобхон Собиржон тарбия толган оила муҳити билан танишади. Бу муҳит ташқаридан қараганда жуда кўрмил, тартибли, саранжом-сариптали. Собиржоннинг буваси кўпни кўрган, ҳаётнинг пасти-баландини биладиган, тадбиркор бир одам. Дадаси Қодиржон машҳур механизатор, эл кўзига тушган ташқили пахтакор. Лекин ҳар бир оилада бўлгани сингари бу оиланинг ҳам зимдан разм солиб қаралса ўзига яраша потекис жойлари—Собиржоннинг ойиси Соттихоннинг ҳавойи орзулари, миннатли қилиқлари ўқувчини жиндай сергаклантиради. Она ҳушига келганида—унда ҳам шароит тақозоси билан тарбия ҳақида ўйлаб қолади. Бу билан айтмоқчимизки, Собиржон бола учун энг азиз, энг қимматбаҳо нарсаси—ота-она меҳрига тўймай ўсади. Тўғри, Нодир бува астойдил неварасининг тарбияси билан шугулланади. Бу албатта етарли эмас ва бинобарин, тарбияда кемтиклик пайдо бўлади. Боланинг дадаси чўлқувар Қодиржон ака ҳамиша иш билан бандлиги туфайли тарбия учун вақт топа олмайди. Етмишдан ошса ҳам қўлидан болтаси тушмаган Нодир бува у ёқ-бу ёққа кетганида гоҳо унинг йўқлигини билинтирмай Собир

қўйманишга тушади. Ҳагто бир қуни у қўшнилари чиқариб берган тикув машинасини «текширмоқчи» бўлиб буткул синдириб ҳам қўяди. Хуллас, Собиржоннинг оиладаги саргузаштлари, унинг дадасини излаб қўлга бориши, сув тошқинига дуч келиши анча қизиқарли тасвирланган. Унинг ойиси Соттихон отарчилик билан овора бўлиб, оилали ташлаб қўяди, буваси ўз ёғига ўзи қоврилиб, ранги чиқмайди, Собиржон ҳам гарансиб қолади. Собиржон Тошкентга ўқинишга боришни ўйлайди, ойиси уни ошпазликка ишга жойлаб қўймоқчи бўлади. Шу тариқа Собиржоннинг саргузаштлари китобхон кўз ўйида анча аниқ гавдаланади. Бу фазилат Собиржоннинг шаҳарда кечган ҳаёти тасвирида ҳам сезилади. Тўғри, кўп ҳолларда қаҳрамон маънавий оламида рўй бераётган ўзгаришлар тасвири ўрнини узундан-узоқ баёнлар эгаллайди. Шу нуқсон туфайли унинг Сўфиев билан учрашувлари, безорилар билан тўқнашув, ётоқхона ва устахонада кетма-кет рўй берган воқеалар тасвири керагидаги ортиқ даражада чўзиб юборилган. Аммо унинг шитим олами, Раиса билан қилинган сўхбатлари, зарур бўлортмани яшаш учун шитимлишлари қизиқиш билан ўқилади.

Ҳамид Ғуломнинг «Қаптан Арбусоннинг ўғли» китобига кирган ҳикоялар, мақолалар реал фактлар, воқеалар гоҳо адибнинг ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги ўйлари, фикрлари, мулоҳазалари билан алмашиб туради. Бу ҳолдаси турли ёшдаги китобхонларда кучли қизиқиш уйғотади. Масалан, китобдан ўрин олган Куба ҳақидаги ҳикояларда номинилларда дoston бўлган Сьерра Маэстра тоғларида рўй берган инқилобий воқеалар, озодлик оролининг афсонавий қаҳрамонлари Фидель Кастро ва Раул Кастроларнинг оддий халқ орасида тутган мавқеи, ҳурмат-эътибори, самимий инсонлиги ҳароратли сатрларда бериллади. Команданте Фидельнинг чет эл меҳмонлари билан учрашув пайтидаги хатти-ҳаракати «бу новча, барваста, оқиниш юзида шижоат барқ уриб турган кенг пешапаси, калта қора соқоли, бетини чап қулоғига бостириб кийи-

ни, хушчақчақлиги, ҳар ким билан гурунглаша билиши — аини вақтда унинг ўйчан кўзлари китобхон кўз ўнгига аниқ гавдаланади. Куба қуроли кучлари министри Раул Кастронинг оддий меҳнаткашлар билан учрашувлари, солдатлар орасида тутган мавқеи, унинг революция йўлида жонини фидо қилган кубалик ватанпарварлар ҳақида тўлиб-тошиб айтган нақллари кимни ҳаяжонга солмайди, дейсиз.

Китобхон кўз ўнгига Куба революциясини амалга оширишда иштирок қилган балиқчи Карлос Гарсиа ва Батиста солдатларининг бошлаб адабини берган Тони Гарсианинг жасорати тарихи ҳам, янги тузумнинг шарофати туфайли миллий кутубхона директори мавқеини эгаллаган Мария Тереса Фрейре де Андреаде хоним, Куба оролининг Марказига жойлашган Санта Кларанинг инқилобий шон-шухрати, одамлари, Куба аёллари орасидан биринчилардан бўлиб отилиб чиққан Ольга Чеварранинг мардлиги, шижоати тарихи, бугунги Куба ва ажойиб ватанпарвар одамлари намоён бўлади. Булар орасида Фидель Кастронинг жанговар ёрдамчиси Капитан Арбусионинг ўгли, ўн уч яшар озғин, пакана бола Эрнестонинг образи алоҳида ажралиб туради. Ёш ватанпарвар Эрнесто қизлар батальонининг разведкачиси бўлиб ишлайди. У душманлар жойлашган ерларга деҳқон қизи кийимида боради, анчагина муҳим маълумотлар олади. Шу тариқа у Фидель Кастро партизанларига катта ёрдам беради. Эрнесто Кубада инқилоб галаба қозонса ҳам автоматини қўлидан қўймайди. «Эрнесто мактабга қатнаётган бўлса ҳам, автоматини қўлидан қўймайди. У нега автомат кўтариб юрибсан? — деган саволга:

— Агар Америка босқинчилари ватанимга бостириб кирса, ер тишлатаман — деб жавоб беради».

Адиб озодлик оролининг ҳаёти, манзараси, одамлари ҳақида тўлиб-тошиб куйлайди. Аммо Жазоир ҳақида ҳикоя қилувчи «Жазоирда тонг» (Мағриб қўшиғи) ҳикояларида янги ҳаёт қуриш иштиёқида ёнган Жазоирликларга

ҳамдардлик билдирди. «Жазонр халқи, — деб ёзди адиб, — шу қадар ҳисобсиз уқубатлар чекканки, уни сўз билан ифодалаш амри маҳол. Буни куй билан ифодалаш мумкин». Ҳа, ёзувчи «минг-минг қора кулбалар бир-бирига тирмашиб, қашшоқликнинг аянч тимсоли» ҳисоблаштириб қарилар кулбаси — Бидонвиллин кўрганида ҳам, Кабирия вилоятининг маркази Тизнуздаги поликленикага борганида ҳам ана шу туйғун ўз бошидан кечирган. Бу туйғу, айниқса «Анри Аллег ва унинг дўстлари» ва «Франция фожияси» ҳикояларида яна кучлироқ акс этган.

Анри Аллег Жазонрнинг миллий қаҳрамони. Унинг «Қийноқ остида сўроқ» китобининг довуғи бутун дунёга тарқалган. Француз мустамлакачиларининг Жазонр халқига қарши босқинчилик урушини фош қилган бу асарга Франция мукофотининг берилиши ва мамлакатда маданият заршунослари уруш зўравонларидан анча зўр эканини кўрсатувчи яна бир далилдир. Кенг пешанасини икки қатор ажин тилган, чаккасида билинар-билимас ямоғи бор бўлган бу журналист ажойиб инсон, оташин инқилобчи, Жазонр халқининг бахт-саодати ва келажаги йўлида бир зум ҳам тинмайди. «Франция фожияси» деб номланган ҳикоя мустамлакачиларнинг жирканч ва қабих ишларига қўйилган кескин айбнома. Бир пайтлар ер-сувлар хўжайини бўлган мулкдор Ребо ўз юрти — Францияга қувилган бўлса ҳам, ўтмишини қўмсаб Жазонрга келишини қанда қилмайди. «Тўлачадан келган, ўрта бўйли, кичкинагина мўйлови бурни тагида пашшадай қўндирилган, кўзлари ўйноқ, тиниб-тинчимайдиган бу одам, «тун билан ухламай, йўқотган фойдаларининг процентларини чиқиллатиб санагани-санаган. Эрталаб попуштага кўз осларни кўкариб, кўзлари нурсизлашиб тушади».

«Барибир, Жазонр Франциясиз яшаёлмайди, — дейди у, — кеча ерларимни бориб кўрдим, бир тўда оёқ яланглар тузган камбағаллар комитети эгаллабди. Ёмғир қуйилишига қарамай, тартибсиз дон сочиляпти. Уйимни бўлса, жул-

дурвоқилар эгаллаб олишибди. Қани, аввалги ҳаммом, соқинлик, қани, у мусикий, рақс!»

Адиб Жазоирнинг қайси бир жойига бормасин озодлик нурларини кўради. Жазоирликлар билан бирга қувонади, уларнинг бунёдкорлик ишларига тахсинлар ўқийди. Лекин китобнинг Япония ҳақида ҳикоя қилувчи «Минг турна» деб номланган қисмида бошқача турмуш манзараси гавдаланади. Бу ерда бир амаллаб оиласини боқиб дардида ҳаётнинг турли кўчаларига кирган ишсизлар, ўз она юртидан янкиларни ҳайдаб чиқариш дарди билан ёнган оддий японлар, Хиросима ва Нагасаки фожиаси азобини тортаётган болалар, аёллар, кексалар билан танишамиз. Япон пиёласида Хиросима фожиясини гавдалантиришга иштирокчи расм Огова-Сан ва унинг ажойиб рафиқаси Сато-Сан, гейшалар уюшмасининг таъсирига тушиб қолган Казуко, ёши элликларга бориб қолган, пия, бўйиндаги куюкдан қолган ямоқлар, ўнг қўлининг бир-бирига қопланган бармоқлари, панжасида жароҳат излари кўриниб турган Икава-Саннинг сўзлари ва ишларида инқилобий руҳ кўриниб туради.

Хиросима фожиаси «Минг турна» ҳикоясининг қаҳрамони Томоко тақдирида кучли акс этган. Бошқа Япон қизлари каби, Томоко ҳам ўрта бўйликкина, жажжигина, бежиримгина. Дугоналари каби унинг ҳам руҳи маънос, қисик қуралай кўзлари ўйчан. Унинг ота-онаси ҳам нур касалига йўлиққан. У «Нур касалидан» қўрқиб узоқ-яқин оролларга тарқалиб кетган кишилар, дардини яшириб эрга теккан қизлар ва улардан тугилган майиб болалар, тўй кечаси беҳуш йиқилган бемор куёвлар, кўчаларда соялардек жимгина кезиб юрган телбз чолкамчилар ҳақида кўп эшитган, уларнинг баъзиларини ўз кўзи билан кўрган. Энди у фақат бир нарсани ўйлайди: қандай қилсам дадам тузалади? Қандай қилсам онам руҳий касалликдан қутулади, у мактабда минг турнанинг бахт келтиришини эшитиб қолади. Агар қогоздан мингта турна ясалса бахтни чақирган бўлади. Шу тариқа

Томоко тунни кунга улаб, эски дафтар муқоваларидан, оқ, қизил, кўк, сариқ қогозлардан турна ясайди. «Токио минораси» ҳикояси қаҳрамони Эми Миуранинг тақдири бундан ҳам фожиали. У Нагасакидан саккиз километр масофадаги қишлоқда туғилди. Шаҳар марказида атом бомбаси портлаганда у ҳали бир ёшга ҳам тўлмаган чақалоқ эди. Қизнинг онаси бундан ўн йил аввал бирдан ҳушидан кетди-ю, қайтиб ўзига келмади. Отаси балиқ овлайди. Эми Миура ҳардоним отасига ёрдам беради. Лекин ҳар замон-ҳар замонда ўзини лоҳас сезади, боши айланади. У бир амаллаб иш топиш мақсадида Токиога жўнайди. Бу ерда бир йигит билан аҳди-паймон қилишиб, турмуш қурмоқчи бўлишади. Аммо нур касалига йўлиққан Эми Миура тўй арафасида вафот қилади.

Кейинги йиллар болалар адабиётида илмий фантастика жанри тобора кўпроқ ўрин эгалламоқда. Ҳ. Шайхонинг «Рене жумбоғи» ва Т. Хоббловнинг «Фалак» қиссалари, М. Маҳмудовнинг «Мен-мен эмасман» ҳикояларида Жюль Верн ва Г. Уэльснинг, Р. Бредберининг ҳамда ака-ука Стругацкийларнинг таъсири сезилади. Бу асарларда саргузашт интригаси ҳали ҳал этилмаган илмий муаммолар, шунингдек муҳим ахлоқий масалалар билан чатишиб кетади. Лекин фантастик китобларнинг энг яхшиларида ҳам инсоннинг руҳий дунёси теран таҳлил этилмаётгани афсусланарлидир.

Аввалгидек, эртақ — болалар адабиётининг энг оммавий жанри бўлиб қолмоқда. Эртакка бўлган эҳтиёж ўқувчиларда шу қадар кучлики, ўз ижодий йўналиши нуқтан назаридан қараганда, эртақ жанрларидан узоқ бўлган: А. Алексин, Ю. Яковлев, С. Баруздин, В. Петкявичюс, Б. Чалий, Г. Михасенко, Д. Кугультинов, К. Тангриқулиев каби адиблар ҳам бу жанрга мурожаат этишди. Бугун кўплар эртақ ёзмоқда. Лекин жуда кўп ҳолларда гоёвий пият ва унинг бадий ифодасининг янгилиги ўрнини халқ эртақларини жўнгина айтиб бериш эгаллаётир. Бундай пайтда халқ бадий оғзаки ижоди наму-

наси ўзининг бош хусусиятини, бетакор ва тагдор юмориши, адабий тилининг ифодалилиги ва образлилигини йўқотади. Албатта, гап олтинни мисга айлантиришга қарши кураш олиб бориш тўғрисида бораётир. Аксар вақт одатдаги ҳурмат маънавий фазилат деб талқин қилинади.

Ҳа, биз ўсмирлар адабиётининг тарбиявий ролига кўн эътибор берамиз. Лекин бош гапни: ёшлар ҳақидаги ва ёшларга атаб ёзилган асарлар аввало санъат асари бўлиши лозимлигини унутиб қўяётганимиз йўқми?

Юзаки, яланғоч, қуруқ дидактикага қарши, ўсмирларга бағишланган китобларининг бадийлигини сусайтириб юборадиган дидактикага қарши,— ҳақиқатан ҳам,— мутлақо ва қатъий равишда, мурасасизлик билан курашиш керак. Ўқувчиға ўқувсиз косиб қўли билан, асарга елимлаб ёпиштирилган «ўғит»лар эмас, балки ёш замондошимизнинг бутун тўлақонлилиги ва мураккаблиги билан қўрсатиб берилган бой ички дунёси, қарама-қаршиликлари билан ифодааланган ахлоқий изланишлари, бир сўз билан айтганда, бу сўзнинг тўла маъносиди, шахсининг қаҳрамонона хатти-ҳаракатлари ва кечинмалари керак. Фақат ана шу асосда таркиб топган образларгина улардан талаб этиладиган этик ва эстетик юкин кўтара олади, шунда кўзланмаган мақсадларга хизмат қиладиган бўлиб қолмайди, балки ҳақиқий тарбиявий роль ўйнайди.

◆ ШЕЪРИЯТДА ГРАЖДАНЛИК РУҲИ ◆

Сентябрь ойининг бошларида Янгийўл районидаги Ҳамроқул Турсунқулов номли колхознинг катта клубида қизгин шеърят кечаси бўлди. Колхоз клуби шеърят шинавандалари билан лиқ тўлди. Залга синчклуб қараган одам тингловчиларнинг асосий қисми болалар ва ўсмирлар эканини дарров сезиб олиши мумкин эди. Бирин-кетин минбарга кўтарилган шоирлар камида бешолтитадан шеър ўқишди. Аммо бир хил ўқилган «жиддий» шеърлар жимгина кутиб олинди, уларга деярли қарсаклар чалинмади. Бу ғайритабиий ҳодисани кўриб ҳайратга тушган болалар шоирларидан бири залга мужоат қилиб деди:

— Шу қутлуғ минбарга чиқиб шеър ўқиган ҳар бир шоирнинг ўзига хос услуби, адабиётда эгаллаган лойиқ ўрни бор. Шеърни тушуниш, ҳис қилиш учун юксак маънавий олам, гўзал туйғу ва нозик дид бўлиши керак. «Темирлар ўйини», «Нафисаой билан Кишмишжон», «Салимжон — нимжон» типидagi ҳажвий-юмористик шеърлар ўқилганида қарсак устига қарсак чалишиб, зални гумбурлатиб юбординглар. Афсуски, жиддий гражданлик руҳи билан суғорилган айрим шеърларни жимгина, бесас кутиб олдинглар.

Шу билан ҳалиги шоир сўзини тугатиб, минбардан тезгина тушиб кетди. Лекин гувуллаган зал дарров тинчиб қўя қолмади. Шеърят шинавандалари Миразиз Аъзам, Турсунбой Адашбоев, Ҳабиб Раҳмат, Сафар Бар-

ноев, Рауф Толипов, Анвар Обиджонларнинг фалсафий, лирик, ҳажвий-юмористик шеърлари ўқилишини қатъий талаб қилишди. Бир зум ўтмай ҳали минбарга чиқиб «жиддий» шеърлар хусусида сўз юритган шоирнинг ўғити барчанинг хаёлидан чиқиб кетди. Хўш, ўша шоир жиддий шеър иборасини қўлаганида нимани назарда тутди экан? Ҳар қалай, жиддий шеърлар деганида чуқур ижтимоий мазмун ташувчи асарларга урғу берган бўлиши аниқ. Мабодо бу фикр, мулоҳаза тўғри бўлганида ҳам яна бир қанча саволларга жавоб топиш лозим бўлади. Гоҳида чуқур ижтимоий мазмун ташиган шеърлар ҳам кичкинтойларнинг ҳурмат-эътиборини қозонмай, йиллаб китоб магазинларида чанг босиб ётади. Демак, асосий гап шеърнинг мавзуси ва илгари сурган поэтик гоёсида ҳам эмас. Долзарб мавзу, теран фалсафий фикр болаларнинг руҳий оламини бойитишга йўғрилмаса, шунчаки «ўлик сўзлар» тизмасига айланиб қолади. Шу сабабли шоирлар олдида икки масала кўндаланг бўлиб туради: биринчиси, кичкинтойларнинг руҳий дунёсини бойитишга, дунёқарашини шакллантиришга хизмат қилувчи фикрларни қаламга олиш; иккинчиси, ёзилган шеърларнинг баркамол санъат асари сифатида жанрланганлиги. Ахир, С. Маршакнинг «Ёпғин», «Почта», «Мистер-Твистер», К. Чуковскийнинг «Мойдодир», «Доктор Айболит», «Пашша-хархаша», С. Михалковнинг «Стёпа амаки», Қ. Муҳаммадийнинг «Темирлар ўйини», «Нафисаой билан Қишмишжон», «Душ», Қ. Ҳикматнинг «Тутун», «Мих», П. Мўминнинг «Салимжонимжон» сингари шеърӣ асарларининг турли хил онг, тушунча, савиядаги китобхонлар орасида кенг обрў, эътибор қозониши сири нимада?

Бу фикрлардан келиб чиқадиган хулоса шуки, болалар шоири деган қутлуғ номни қозонишга чоғланган одам юксак савияли, замон талабларини чуқур ҳис қилувчи, кичкинтойларнинг маънавий оламини бутун му-

раккаблиги билан акс эттиришга кучли эҳтиёж сезувчи, нозик таъб ҳам бўлиши лозим.

Шеърятда гражданлик руҳи мавзуси бўйича фикр юритишдан аввал С. Баруздиннинг «Болалар адабиёти ҳақида мақолалар» деб номланган китобида берилган бир ҳикояни айнан келтириб ўтмоқчиман.

«Дўстлик уйда учрашув ўтаётир,— дея сўз юритгани С. Баруздин.— Бу ерда эзгу, яхши, баъзан эса, мураккаб, яъни ҳар турли учрашувлар бўлади, аммо буниси қандайдир бошқача, кўнгилга ўтирмайдиганроқ. Бир гарблик меҳмон кўнгил учун ўтказилаётган учрашув. Биз ҳаммамиз кўриб-билиб турибмизки, у ҳеч нарсани сира тушунгани йўқ. «Болалар адиби!» Лекин «катталар адиби»дан кўра кўпроқ билиши ва тушуниши керак. «Катталар адиби»нинг китобхони ҳам катта. «Болалар адиби»нинг эса...

Учрашувни С. Михалков олиб борарди.

— Демак, сизларда ҳамма нарса сиёсат, сиёсат; ҳатто болалар китобларидан ҳам сиёсат сирқиб туради!

— Сизларда-чи?

— Биз нима ёзсак... шуни нашр қиламиз,— деди меҳмон.

— Бу ҳам сиёсат,— деди С. Михалков.— «Биз нима ёзсак»— дегани нима? Болаларни сиз яшаб турган мамлакат ҳаётидан, унинг муаммоларидан бошқа ёққа олиб кетаётган китобчалар деганими? «Гапнинг сираси, бўлажак граждандар, келинг, мавҳум бир дунёга, боришги, ҳатто нариги дунёга кетамиз, социализм билан фаровон турмушини биз учун бошқалар қуриб беради» деганими?

— Биз Сизнинг «Стёна амаки» деган китобингизни босиб чиқардик,— деди меҳмон.— Бундан ташқари...

— Лекин, «Стёна амаки» сиёсий китоб,— деб гапни бўлди Михалков.— Сиз уни ўқидингизми ўзи?

— Мен ўзим ўқиганим йўқ, лекин эшитдим,— деди меҳмон.— Бу ерда сиёсат нима қилади? Бу — хушчақчақ бир китоб, шеърлар...

— Хушчақчақ китоб сиёсат, шеърлар ҳам сиёсат!»¹

Сергей Михалковнинг бу ибратли сўзларини шунинг учун ҳам атайлаб тилга олаётирмизки, сўнгги йилларда айрим болалар шонрлари жиддий мавзуларга қўл уриб, пуқул қуруқ панд-насиҳат, ўғит қилиш билан овора бўлиб қолмоқдалар. Натнжада «жиддий» мавзуларнинг мавқеи анча пасайиб, ҳиссиз, рангсиз, нуқул шалвираган сўзлар тизмаси кўпайиб кетмоқда. Бугунги кунда ҳеч кимга сир эмаски, болалар ва ўсмирлар ҳаётида информациянинг роли беқиёс даражада ошиб кетди. Шунчаки панд-насиҳат, шунчаки ўғит, шунчаки сўзлар тизмаси тўқиш, табиини равишда кичкинтойларнинг энсасини қотиради.

Бир пайтлар С. Маршак болалар адабиётини «Кенжа ўғилнинг кўчаси» деб атаган ва шу кўчада яшовчи болалар ҳақида баркамол асарлар яратиш ғоясини илгари сурган эди. Мана шундан бери орадан кўп йиллар ўтди. Эндиликда «Кенжа ўғилнинг кўчаси» ҳам, ундаги болалар ҳам таниб бўлмас даражада ўзгарди.

Келажаkning гагаринлари, королевлари, курчатовларн, шолоховларн, маршаклари шу кўчада яшаб, шу кўчада илм олаётганлиги ҳаммамизга маълум, улар дунёда рўй бераётган барча воқеалардан хабардор.

Айтишларича, Карл Маркс «Капитал» асарининг ғоясини бойлар билан камбағаллар орасидаги тенгсизликка асосланган муносабатлар, яхшиликнинг ёмонлик устидан галаба қозониш масаласини болалар онгига етказиш учун кўн ўйлаган ва ниҳоят сеҳргар ҳақидаги ажойиб эртакни тўқиб чиқарган экан. Сеҳргар Ротли Ганс кун бўйи қўғирчоқ ясаа ҳам, унинг қўғирчоқларини капиталнинг вакили ҳисобланган қассоб йиғиштириб олаверган. Қараиники, ақлли қўғирчоқлар турли хил йўллар билан сеҳргарнинг уйига бирин-кетин қайтиб келишаверган. Маркс сеҳргар билан қассоб орасидаги кучли зиддиятларни кўрсатиш

¹ С. Баруздин. «Заметки о детской литературе», Москва, Изд-во «Детская литература» 1975, стр. 27—28.

орқали эзгулик билан ёмонлик орасида рўй берган кураш ҳақида ажойиб эртак яратган.

Ғафур Ғуломнинг «Ўйлашни ўрганамиз» деган шеърн бор. Унда Мухторжон исмли бола олти ёшга тўлган синглиси Муниҳондан ўйлашни билнш-билмаслигини сўрайди. Табиий, синглиси дастлаб акасининг ғалати саволин «ҳазм» қила олмайди. У ҳам ўз навбатида худди шу савол билан акасига мурожаат қилади. Ҳамма болаларда бўладиган қувлик, кеккаймачоқлик, қизгнқонлик. Бир-бирини мот қилиш истаги акаси билан синглисида ҳам озгинадан бор. Мухторжон синглисини қойил қолдириш ниятида дейди:

— Мана мен ўйлаяпман.
— Нимапи ўйлаясан?
— Жуда кўп ўйлаяпман:
Морозийдан тоғ бўлса,
Пуқул ғилос боғ бўлса,
Бир қозон қаймоқ бўлса,
Туядай пишлоқ бўлса.

Муниҳон ҳам анойи қизлардан эмас. Унинг хаёлига келган биринчи нарсa шу бўлдики. «Битта қўғирчоқ бўлса-ю, калити бузилмаса, кўзини юмганида мени ҳам кўриб турса». Синглисининг бу тарздаги топқирлиги акасига унчалик маъқул тушмайди. У ўйлашда Муниҳонни «мот қилиш» ниятида «катта бўлганда дада бўлиб, юзта қизи бўлишини» айтганида, Муниҳон киноя билан: «Ҳе, менинг юзта ўғлим бўлади, унинг оти Пухтор бўлади», дейди.

Ака билан синглининг гортншуви бир қарашда, болаларнинг ўзларига хос ҳазил-ҳузулларидан иборатдек бўлиб туюлса ҳам, аммо унинг замирида жуда катта маъно бор. Мухторжон билан Муниҳоннинг сўз ўйинида кичкинтойларга хос хаёлчанлик, топқирлик ва катталарнинг хатти-ҳаракатларини ўзлаштиришга бўлган интилиш ўзифодасини топган.

Маълумки, умумсовет болалар адабиётининг таниқли

вакиллари С. Маршак, С. Михалков, А. Барто, Қ. Муҳаммадийларнинг зийрак қаҳрамонлари кибернетика, космос, табиат муаммолари билан қизиқсалар ва ўзаро тортишсалар, итальян шоири Жанни Родарининг қаҳрамонлари ҳаёлат бутун олами айланиб, дунё тақдирига лоқайд қарашмаса-ю, биз ҳадеб уй-ҳайвонлари, дов-дарахтлар, нарандалар ҳақида жўнгина маълумотлар бериш билан овора бўлиб қолсак.

Аммо сўнгги йилларда кичкинтойларнинг ўзларига яраша қизғин фалсафасини ақс эттиришга интилиш кучайди. Маълумки, болалар фалсафасининг замирида дунёни танишга, билишга бўлган кучли интилиш мавжуд.

Истеъдодли шоир Ҳабиб Раҳматнинг «Бомба» шеърининг қаҳрамони «амал қуроли бомба» ясайдиган одамлардан жирканади.

Умуман, кичкинтойлар фалсафасини тушуниш, ҳис қилиш, туйиш — болалар шоирлари истеъдодини тайинлайдиган фазилат. Мана шу фазилатни Қуддус Муҳаммадийнинг «Табиат алифбеси», Пўлат Мўминнинг «Одоб ва офтоб», Мирализ Аъзамнинг «Ерга доврўқ соламин», Турсунбой Адашбоевнинг «Арслонбоб шаршараси», Ҳабиб Раҳматнинг «Улоқ солмади қулоқ», «Али билан болари», Сафар Барноевнинг «Дадамнинг қўллари», Рауф Толиповнинг «Она юрт» тўпламларига кирган айрим шеърларда ҳам кўрамиз.

Кичкинтойларни табиат гўзаллиги билан таништиришда Қуддус Муҳаммадийнинг «Табиат алифбеси» китоби бир қатор ўзига хос фазилатлари билан ажралиб туради. Шоир нима тўғрисида ёзмасин, донмо ўша нарсадан болалар ҳаёти нуқтан назардан маълум маъно топади. Бу маъно кичкинтойларнинг таассуротларини изоҳлайдиган, тўлдирадиган, дунёқарашини шакллантирадиган маъно бўлади. Шоирнинг деярли барча шеърлари аниқ сюжет асосига қурилган бўлади. «Табиат алифбеси» тўпламига кирган шеърлар ҳам шу жиҳатдан ибратли. Маълумки, совет болалар адабиётида инсон билан табиатнинг ало-

қасиби акс эттирувчи М. Пришвиннинг «Турналар юрти», «Замбуруғлар нони», В. Бианкининг «Ўрмон газетаси» сингари асарлари ёрқин образлар, тили орқали табиатнинг ўзига хос гўзаллиги, сеҳри, нафосатини тиниқ акс эттиради.

«Болалар китобчаларининг ҳаммаси,— деб ёзган эди М. Горький «Адабиёт болаларга» деб номланган мақолада,— ҳеч бир мустасносиз билим берини лозим деб, ўйламаслик керак. Бизнинг китобларимиз дидактик, қўпол, тенденциоз китоблар бўлмаслиги лозим. Китобларимиз образлар тили билан гапириши, бадий бўлиши керак. Бизга болада юмор ҳиссини ўстирадиган, қувноқ вақтичоглик учун ўқиладиган китобчалар ҳам зарур». Ўз фикрини давом эттириб, буюк адиб болалар учун ўсинликлар олами, ер марказига саёҳат, материалларнинг қаршилиқ кўрсатиши, техникада бўшлиқнинг аҳамияти, ўлчов ва оғирлик, нисонинг тузлиши ҳақида ҳам асарлар ёзишни таклиф қилади. Негаки, болаларнинг ҳар қадамда учраб турувчи «нима учун» деган саволларига жавоб бериш осон эмас. Бир пайтлар Б. Житков журналистларнинг «ижодий ниятларингиз ҳақида сўзлаб бering» деган саволига «Нима учун» мавзуда асар ёзмоқчиман ва бу асаримда болаларнинг мураккаб руҳий оламини акс эттирмоқчиман, деб жавоб берган эди.

Қуддус Муҳаммадийнинг «Табиат алифбеси» китобида ҳам зийрак ва уқувли болаларнинг қўлига «нима учун» ларига жавоб берилган. Китоб саҳифалари орқали шонир тут—шотутнинг минг бир дардга даво шарбати, бодга даво бодом, ҳил-ҳил бўлиб пишгунча ранги саргайиб кетган ўриклар, меваси кичиклиги туфайли қизариб турувчи олчалар, ерга қўзу қош бўлиб ўсувчи узумлар, гулласа ҳам мева қилмайдиган толлар, чўтир тиканак игнали ит-бурунлар, барглари аччиқ бўлса ҳам, меваси ширин шафтолилар, қурт-қумурсқа еб кетмасин деб, болаларини авайлаб ўстирадиган ёнгоқлар образи китобхон кўз ўнгида рўй-рост гавдаланади. Гоҳ табиатнинг гўзал ман-

зараси чизилади, гоҳо дов-дарахтларнинг бири-биридан қизик суҳбати берилади. Гоҳо болалар тилидан мевали дарахтлар ҳақида қизикарли ҳикоя айтилади. Масалан, Эркинжон исмли бола шоирнинг «Ўрик дарахти данак боласини қандай яхши кўради» деган саволига ўзига хос оқилона жавоб беради:

Бизнинг богда ўсар қантак ўрикжон
Ҳар баҳорда ошпоқ чаман гўл ёр,
Гўллари ранго-ранг атлас нур ёр.
Гўллар шамалоқ довучча тугар,
Довуччаси муш-муш шоҳларни эгар.
Довучча гўраси етилар тезда,
Гўраси пишади ҳолвадай ёзда.
Ҳолваси ичида данак бўлади,
Данагида мағиз бўлак бўлади.
Мағиз бўлак нарда йўрғак ичида
Мағиз ёққа ўралган гўдак ичида,
Гўё буйрак, куйруқ ёғи ичида,
Еса тайёр қаймоқ оғиз ичида.
Ўраб-чирмаб, эҳтиётлаб қўяди,
Данак боласига жони қуяди.

Қуруқ насиҳат ёш китобхонни чўчитади, бездиради. Лекин ҳақиқий болалар адабиётни образли, мағизли ўғит-сиз бўлмайди. Ҳамма гап ўғитни, панд-насиҳатни шеър қалбига сингдиришда. «Табнат алифбеси»га кирган кўпгина дидактик, баъзан қувноқ шеърларда шоир ўз «қаҳ-рамонлари» даги камчиликларни кулги билан ҳажв қилади.

Пўлат Мўмин шеърларидаги табиий туйғулар, самимий оҳанглар, бегубор манзаралар, қувноқ сатрлар, бир чимдим ичинглар болаларнинг маънавий оламини бойитишга хизмат қилади. Шоир шеърятига хос бўлган бутарздаги фазилатларининг маибаларини ўрганишга интилиб кўрдим. Билсам, шоирнинг шахсиятидаги фазилатлар шундоққина унинг ижодига кўчган-қўйган экан. Ҳа, дарвоқе Пўлат ака билан илк марта суҳбат қилган одам ҳамиша унинг кулиб турувчи мулойим чеҳрасини, лутф-

ларини, ҳазил-мutoйибаларини, гоҳо бир чимдим кинояларини ёқтириб қолади.

Шоир баъзан ўзаро суҳбатларда ижод қилишининг нақадар қийин ва машаққатли иш экани, айрим ёшлар ва ҳатто «суяғи қотган» шоирларнинг шоша-пиша, хом-хата-ла шеърлар битаётганини айтиб қолади. Дўстлари ва шогирдлари ижодига нисбатан талабчан шоир ўз шеърларининг ҳам ғоявий-бадний жнҳатдан баркамол бўлиши устида жиддий ўйлайди. Масалан, унинг «Пахта қўшиғи» мана печа йилдирки кичкинтойлар тилидан тушмайди. Байрамларда, пионер сборларида, тантанали йиғилишларда албатта шу ашула айтилади:

Олтин пахта оқ пахта,
Биз сенга иноқ пахта.
Ҳосилинг мўл бўлганда
Ҳаммамиз қувноқ пахта.

Пўлат Мўминнинг кичкинтойлар учун ёзган ҳар бир ашуласи, тез-тез ўзгариб турувчи ўйноқи оҳанги, ритми, ҳар бир сўзининг тежаб ишлатилиши, турли хил шакллардан унумли фойдаланиши билан ажралиб туради. Шу туфайли бу хилдаги қувноқ ашулалар болалар ҳаётига тез-да сингиб кетади.

Бу фикр шоирнинг ҳажвий-юмористик шеърларига ҳам тааллуқли. Витамин сингари шифобахш кучга эга бўлган бундай шаърларни ўқишингиз билан лабингиз кулгуга жуфтланади. Ҳам куласиз — ором оласиз, ҳам дангаса, бебош, беғам, танбал болаларнинг хулқи, одати билан таппшасиз.

Бултур ёзда бир гуруҳ ёзувчилар кичкинтой китобхоналар билан учрашиш ниятида Хоразм областининг мактабларида бўлди. Биз бўлган мактаблардан бирида Пўлат Мўминнинг «Салимжон-нимжон» шеъри машҳур экан. Ҳатто ўша мактабда ҳамиша «икки» баҳо олиб ўқувчи — қолоқ, дангаса болаларни ҳажв қилувчи «Салимжон-нимжон» деб номланган деворий газета ҳам бор экан.

«Салимжон-нимжон» шеърининг болалар орасида
бунчалик машҳур бўлишининг боиси нимада?

Салим, Салим, Салимжон.
Бунча бўлдинг сен нимжон?
Копток мисол семирдинг,
Гўё танинг ҳамиржон,
Салимжон, нимжон.

Ҳеч бир чиқмай офтобга,
Рангинг ўхшар бетобга,
Ўйқу босиб кўзингни
Қаролмайсан китобга.
Салимжон, нимжон!

«Салимжон-нимжон» шеърининг ҳар бир сатри ўйноқ, оҳанги товланиб, жимирлаб туради. Шу сабабли уни яйраб-яйраб, кулиб-кулиб ўқилади-ю, беғам, ишёқмас болаларнинг «юзига тарсаки» бўлиб урилгандай бўлади. Бу ҳодисанинг ўзинга хос муҳим бир сабаби бор. Шоир болалар ҳаётини беш қўл панжасини қандай билса, ўшандай яхши билади. Ҳамиша ўз ўқувчилари орасида — мактабларда, пионер лагерларида тез-тез бўлиб туради. Шоир шеърларининг болалар ҳаётига тез сингиб кетишининг сири шунда.

«Кунлардан бир кун,— деб ёзади Пўлат Мўмин,— қўлимга бир ўқувчининг дафтари тушиб қолди. Уни бундай варақлаб кўрсам, кўзим тиниб кетди. Бундай қишғирқийшиқ ҳарфлар кўпчиликда учрашини билардимку, бунақа ғалатисини биринчи кўришим эди. Шу ҳақда шеър ёзишни ўйлай бошладим. Охири «Парпининг ҳарфи» деган шеър ёздим. У «Гулхан» журналида босилиб чиқди. Шундан кейин андижонлик бир ўқитувчидан қўйлагичча хат олдим: «Худди сиз айтган гап, мен ўқитаётган 3-синф ўқувчилари орасида ҳам топилди. Кўпчилик болалар янги дафтарга ўтишлари билан уларнинг ёзуви бузилиб, ҳарфларни қишғир-қийшиқ ёзадиган бўлиб қолишди. «Парпининг ҳарфи» шеърингизни дарсда ишлаб чиқдим. Ўқувчилар уни ўқишиб ҳам хурсанд бўлишди, ҳам кулишди.

Кўпчиллик болалар энди яхши ёзишга ҳаракат қилиш-
япти».

Шоир ижодидан конкрет воқеалар таъсирида ёзилган
яна кўплаб ҳажвий-юмористик шеърларни мисол тари-
қасида келтириш мумкин.

1959 йили Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва
санъати декадаси даврида Пўлат Мўминнинг асарлари
Москвалик адиблар ва мунаққидлар тилига тушди.

«Пўлат Мўмин эътиборини жалб қиладиган шоир, — деб
гапирган эди ўшада таниқли болалар шоираси Агния
Барто. — Унинг «Эҳ, роса ширин экан» («Мирзачўл қовун-
лари») жуда ажойиб шеър. Унда жозибадорлик ва аниқ,
сюжет бор. Сюжет ҳаминша шеърда тартиб ўриатади. Ор-
тиқча парчаларини чиқариб ташлашга мажбур этати, сю-
жет воқеаларини композицион изга солишга ёрдам бе-
ради».

Шоирнинг илҳом билан йўғирилган ижодий меҳнати
туфайли «Тўғри ўсган гул бўлар», «Ақл қаерда бўлар»,
«Энди адашмайди», «Раҳматга раҳмат», «Газполвон эр-
так айтар», «Чангютар ботир», «Одоб ва офтоб», «Яхши-
ларга ўхшасам» сингари бақувват шеърини тўпламлар,
«ТашМИ қизлари», «Етти қиз», «Кўйлагим», «Хурсанд-
мисиз, хурсандмисиз», «Саёҳат-роҳат» каби дилбар ашула-
лари пайдо бўлди. «Апрелой билан Майхон», «Чаноқвой
билан Қовоқвой» эртаклари, пьесалари китобхонлар ти-
лига тушди.

Миразиз Аъзамнинг шеърларида кичкинтой граждан-
ларнинг ҳаёти ва одамлар ҳақидаги фалсафасини тўлди-
радиган, бойнатадиган ўз фалсафаси бор.

Шоир нима ҳақида ёзмасини доимо ўз ўқувчиларинини
қизиқтирадиган, ўйлантирадиган масалаларни қаламга
олади. «Бир чўнтак ёнғоқ» шеърлар туркуми муносабати
билан: «Ёнгил тортди ишхонам, шеърини ёнғоқ улашдим.
Ёнғоқ, бу бир баҳона, мен инсон деб курашдим. Инсонлар
ҳам, ёнғоқ ҳам, турфа хилдир ва лекин тез чақадир бир
одам, чақа олмас аллаким», деб ёзади. Шоирнинг бу хил-

даги қиёсларп.табний. Миразиз Аъзам ёнгоқлар баҳонаси билан болалар ҳаётидан бир қатор манзаралар чизади. Шу жиҳатдан унинг «Эсда қолган ёнғогим» шеъри бир қатор фазилатлари билан ажралиб туради. Бу шеърда бир ёнгоқнинг эсда сақлашиб қолиш воқеаси берилган. Аслида бу жуда ҳам оддий воқеа. Аммо апа шу оддий воқеа баҳонасида шоир муҳим бир масалани тилга олади: ҳар кун болалар бог кўчада ёнгоқ ўйнаб юришади. Баҳодир деган бола бир ўртоғининг соққасини олиб қочади. У ялишиб-ёлворса ҳам қайтариб бермайди. Шундан кейин у Баҳодирнинг бир туп ёнғогига кесак отади. Баҳодирнинг дадаси Аҳмад ака суриштириб-нетиб ўтирмай уни қойийди. Шоир хулоса қилиб ўтирмайди. Қичкинтойлар ўта сезгир халқ. Улар зигирдек адолатсизликни ҳам кўтара олмайдилар. «Эсда қолган ёнғогим» шеърининг қаҳрамони ҳам ана шундай болалардан бири. У Аҳмад аканинг адолатсиз муомаласидан ранжийди. Шунинг учун ҳам «қаерда инсоф кўрмаса, Аҳмад акани эслаб юради».

Миразиз Аъзамнинг қаҳрамонлари муҳофаза доираси кенг, уқувли, зийрак болалардир. Улар дунё, уруш, мустамлакачилик, одамлар, жониворлар ҳақида ўйлайдилар, фикр юритадилар. Бундай болалар билан ҳаёт хусусида суҳбат юритиш, баҳс қилиш учун файласуф шоир бўлишнинг ўзингина кифоя қилмайди. Айни замонда тарбиячи, мураббий ҳам бўла билиш керак. Зеро ҳар бир истеъдодли шоир болаларни ҳаётини ҳодисалар билан таништирибгина қолмай уларнинг тўғри тушунишига ҳам кўмаклашиши керак. Яхшиямки, шоирнинг қаҳрамонлари зийрак, уқувли бўлишлари билан бирга айни замонда хаёлпараст болалардир. Улардан баъзилар «етти ёшга кирса,» «осмондай катта бўлишни», «самолётга миниб олиб офтоб олдига кетиш»ни орзу қиладилар. Яна бошқаларни хаёлан «жибилажибон билан гаплашадилар».

Шоирнинг қаҳрамонлари хаёлпараст бўлсалар ҳам

одамий бўлишни унутмайдилар, табиат гўзаллигидан завқлана биладилар. Улар «жимжитликнинг ажиб бир оҳангини», барглар ва шохларга ёпишиб олган, аммо офтоб чиққанда «мезонга маржон бўлиб тизилиб олган туман» дан баҳра оладилар.

Миразиз Аъзамнинг «Булут бўлиб қоламан» ва «Йўлини топди» деб номланган шеърлари ҳам бор. Иккала шеърнинг қаҳрамонлари шонрининг бошиқа шеърлари қаҳрамонларига мутлақо ўхшамайди. «Булут бўлиб қоламан» шеърининг қаҳрамони ўта поэтик табиат. Қилча ҳам ортиқча муомалани кўтаролмайди. У акасига «агар мени урсангиз, булут бўлиб қоламан, узоқларга кетаман, тоғларга йўл оламан. Сира қайтиб келмайман, ёмғир бўлиб йиғлайман, сув бўлиб тўпланаман, дарё бўлиб оқаман», дейди. «Йўлини топди» шеърининг қаҳрамони Шернинг хатти-ҳаракатлари ва қилиқлари ўта кулгили. Уни ўртоқлари чўмилишга таклиф қилганларида «кит, балиққа ем бўлиш»дан чўчийди. Уйига кириб тинчгина ухламоқчи бўлади. У ҳамма нарсадан ҳадиксирайверади. Гўё «Бонидан офтоб ўтса мияси суюлиб қолади» олма тагига кириб ухласа «олма тушиб кўзи чиқиб» қолиши мумкин. Шоир Шернинг ажабтовурлиги ҳақида ҳукмни зийрак китобхонларнинг ўзларига ҳавола қилади:

Шер ақлли бола-да,
Чора топди бирпасда:
Каравотнинг тагига
Кириб чўзилди аста.

Баъзан Миразиз Аъзамнинг шеърларида тасвир меъёрига риоя қилмаслик ҳоллари кўзга чалиниб қолади. Бундай пайтларда унинг шеърларни қуруқ насиҳатга айланиб кетади. Шу хилдаги қусурлар унинг «Қуёш бизни эркалар», «Йўлчилар қўшиғи», «Тонг билан бирга турдик», «Тун» сингари шеърларида аниқ кўринади. Баъзан шоир

шеърининг сўнгида нима демоқчи эканлигига ҳадеб изоҳ бераверадн.

Сафар Барноевнинг шеърлари ҳам болалар шеърятининг мавзу уфқини кенгайтиришга хизмат қилади. Шоирнинг қаҳрамонлари шўх, ақлли, зийрак ва хаёлпараст болалар. Улар «кафтидаги сон-саноқсиз чизиқлар»га қараб умрининг мазмунини устида бош қотирадилар, «Чопсам ис-нарман деб эсаётган шамол, тонгдан қовоғинин солиб кутаётган паға булутлар, том тепасига чиқиб қолган палаклар, жунжукканидан «кам-кам нур сочувчи қуёш»га қараб завқ оладилар. Гоҳо улар «расм шундай чизилар» деб, деворларга ғалати расмлар чизадилар, гоҳо учқур хаёллари ёрдами билан бепоён осмонга чиқиб, қийин масалаларни бир зумда ечувчи машиналар ясашни орзу қиладилар. «Қўғирчоқлар подшоси» эртагининг қаҳрамонлари ҳам катта орзулар, ширин хаёллар огушида яшайдилар. Шодлик деган кенг саройда яшовчи қўғирчоқлар подшосининг якка-ю, ягона орзуси — болаларни хурсанд қилиш. Аммо орзу қилиш осон, лекин янаш қийин. Ҳар қадамда ҳаётнинг ўзига хос «мўъжиза»лари рўй бериб туради. Ҳатто қўғирчоқлар билан болалар дўстлиги учун курашган подшо ҳам гоҳо турмуш проблемалари олдида ўйланиб қолади. Эртақда ҳар бир қўғирчоқ — ўзи юрар машиналар, қайиқчалар, тулкивойлар, мушуклар, қўзи-чоқлар болалар муомаласидан гоҳ ранжиб, гоҳ қувнаб ҳикоя қиладилар:

Яна мажлис давом этар, давом этар.
Орқадаги қўғирчоқлар олдга ўтар.
Қўл кўтариб сўз сўради малла кучук,
Думин ялаб мисвлади аста мушук.
Қўғирчоқлар подшоси ҳам кулиб қўйди,
Жим деб тилла қўғирчоқни чалиб қўйди.

Эртақ болаларни олижаноблик, инсоний меҳрини эъозлашга чорлайди. Мана шу жиҳатлари болалар шеъриятида ўзига хос мавқени эгаллайди.

Рауф Толипов лирик шоир. У ёш авлодининг она-Ва-

тан, жонажон халқига муҳаббатини, дўстларга, меҳнатга муносабатини лирик планда ёрнатади. Унинг «Она юрт» тўпламига кирган шеърлари шу хусусияти билан ажралиб туради.

Илк нурлардан водий
Жилловланади.
Уфқ этаклари
Тиллоланади,
Тўймай далаларга
Қанча қарасам,
Кўз олади водий
Кишиб беқасам.

Шоирнинг шеърларида «қор кўрпага бурканиб, миринкиб ётган ерлар», пахтадан қалпоқ кийган «куз тоға», ёш боладек кулиб, энтикиб турувчи тонг, илк баҳор юз очган бишафшалар, юлдузгуллар оралаб юрувчи оймоможон, ақл уфқини кенглиги олдиди ҳайратга тушган болалар образлари, денгиз шоҳи бўламан деб қорини ёрилиб кетган баднафс Чўртан саргузашти ҳароратли сатрларда чизилади.

Афсуски, Қуддус Муҳаммадийдек таниқли болалар шоири Рауф Толиповнинг ижодий қиёфасини тайинлайдиган шеърларини таҳлил қилиш ўрнига гоҳида аксинча иш тутади. У истеъдодли ёш шоирнинг «Йилмилар минг яшар» — китобига ёзган сўзбошисини мана бундай бошлайди:

«Рауф Толипов тенгдошлари қатори серҳавас, ҳамма нарсасага қизиқувчи, излаб-қидириб билувчи, билганини жажжи ўқувчиларга содда, қизиқ қилиб айтиб беришга интилувчи ёш қаламкаш. Менга мана шуниси ёқади. Бунга бир мисол,

Мен кўрдим шундай китоб,
Қим кўрган бундай китоб.
Муқоваси самодай,
Ҳар варағи фазодай,
Хати юлдуз жимжима,
Маъноси денгиз, кема».

Назаримда ушбу келтирилган мисраларни Рауф Толиповнинг ютуғи деб бўлмайди. Ваҳоланки, тўпلامда кичкинтойларнинг маънавий оламини тиниқ акс эттирувчи кўпгина шеърлар Қуддус Муҳаммадийнинг назар-эътиборидан четда қолган.

Рауф Толипов шаънига айтган илиқ сўзларни Ҳабиб Раҳмат шеърлари хусусида ҳам айтсак арзийди. Унинг услубига хос характерли хислат — юморга мойиллик. Шонининг қаҳрамонлари — қувноқ, ҳазил-мутонбаи севувчи болалар:

Қуёш копток юмалар
Боботог парёғига
Болалар гувилашар
«Жўпади ётоғига»
— Ухлашгамас— дер Али
Ҳам ўзича кулади.
— Биласизми, у ҳали
Кечаси ой бўлади.

Китобхонни кулдириш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Бунинг учун истеъдоддан ташқари табиий маҳорат ҳам бўлиши лозим. Фикримизча, Турсунбой Адашбоев, Йўлдош Сулаймон, Анвар Обиджон шеърларида қувноқ юмор, нафис мисралар анчагина бор.

Умуман олганда сўнгги йиллар ўзбек болалар шеърятининг мавзу доираси хийла тор. Ҳали шеърятда замонадошларимизнинг жўшқин ҳаёти, ижодий меҳнати етарли даражада куйланмаётир. Айниқса, қишлоқ ҳаётининг тасвири қониқарли эмас. Ёзилган ва ёзилаётган шеърларнинг кўпроги кичик мактаб ёшидаги болалар учун мўлжалланган. Балоғат ёшига етаётган ўсмирларни кўпинча унутиб қўяётимиз. Уларнинг савиясига мос лирик ва қаҳрамонлик шеърлари жуда кам.

Гоҳо бир эмас, ўилаб шеърини китобчалардан «ҳуркак қуёнлар», «ботир айиқлар», «айёр тулкилар», «ваҳший бўрилар», «доно қалдирғочлар», «қорин тўймагунча тиниб-тинчимайдиган қув мушуклар» (Х. Эрматов «Мақ-

танчоқ мушук», М. Бобоев «Муштум»), «бир-биридан ширин ҳандалаклар, қовунлар, сабзилар, карамлар» «барглари кўп бинафшалар» (Н. Рўзимуҳамедов «Бинафша») тизмаси саф тортиб, китобхон кўз ўнгидан бирма-бир ўтади. Бу хилдаги рангпар, омонат бўлиб турган сатрлар, шеърлар бошловчилар ижодида ҳам, кекса тажрибали шоирлар ижодида ҳам озмунча эмас. Негадир сўнгги нийтларда кичкинтойларни катта ҳаёт билан таништирувчи ҳажвий-юмористик шеърлар, сўз ўйинлари, жуда кам ёзилмоқда. Аксинча, қутлуғ, муҳим мавзулар ўта жўн, ҳиссиёт баён қилинаётир. Ҳамидулла Ёқубовнинг «Ишчи бўламан» шеърда мана шундай сатрлар бор:

Кўк бўйи бино қуриб,
Бункердан пахта тўқай,
Бульдозерда донг қучай,
Ишчи бўламан!
Майли қабарсин қўлим,
Ёш тўкмас ҳечам кўзим,
Танланган тўғри йўлим —
Ишчи бўламан!
Ишчи номи улугдир,
Шон-шухратга тўлиқдир.
Қасбим жуда қутлуғдир —
Ишчи бўламан!

Шоирнинг бола тилидан «бульдозерда донг қучай», «ёш тўкмас ҳечам кўзим» — сатрларини ишлатишини тушуниш қийин. Аммо шеър қаҳрамонининг сўзлари пойма-пойлиги аниқ билиниб турибди. Сўнгга, нега энди катта одам бола тилидан гапириши керак. Болаларнинг ўзларига хос фикрлаш тарзи, тушунчаси, маънавий олами қаёқда қолди. Умуман болалар шеъриятида кичкинтойлар ролига кириб, сўз юритолмаслик иллати мавжуд.

Совет болалар адабиётининг яратувчиларидан бири С. Я. Маршак «Маяковский болаларга» мақоласида қизиқ бир мисол келтиради.

«Маяковскийнинг болаларга бағишланган китобларга

қандай аҳамият берганини чет эллик бир журналист билан қилган сўхбатидан ҳам билса бўлади.

Журналист бундай ҳолларда бериладиган оддий саволни сўраган.

— Ҳозир нима устида ишляяпсиз?

Маяковский:

— Болалар учун китобча ёзиш устида алоҳида қизиқиш билан ишляяйман,— деб жавоб берган.

— О, бу қизиқ. Бундай китобчаларни қандай кайфиятда ёзасиз?

— Менинг мақсадим — болаларга баъзи бир элементар ижтимоий тушунчаларни тушунтириш. Албатта, мен буни эҳтиёткорлик билан қилайман.

— Масалан?

— Айтайлик, гилдиракли тойчоқ ҳақидаги ҳикоя. Мен болага ана шу отчани яратиб учун қапча одам ишлаганини тушунтиришдан фойдаланаман... Ёки саёҳатини тасвирлайман ва шу йўл билан болани фақат география билангина эмас, бошқа нарсалар билан ҳам, масалан, баъзи кишилар — бой, бошқалар — камбағал экани билан ҳам таништираман».

Давримизнинг улғу шоири болалар китобига ана шундай жиддий муносабатда бўлган. Бизнинг ҳурматли катта шоирларимиз ана шу буюк анъанани бундан кейин ҳам давом эттирсалар яхши бўларди.

Таниқли болалар шоириси Агния Барто «Комсомольская правда»нинг муҳбири билан бўлган сўхбатида бугунги болалар ҳақида фикр юрита туриб шундай дейди:

«...фақат зоҳиран, жисмоний вояга етган, лекин маънавий етилиб, улғурмаган баъзи болаларини гоҳи зоҳирий балоғат доғда қолдиради. Уларда хиралик, бачканалик пайдо бўлади, уларга обивателлик ва мешчаплик осон юқадир».

Совет болалар ва ўсмирлар шеърини пешқадамларидан бири бўлмиш бу ажойиб шоиранинг кузатишлари бизнинг мулоҳазаларимизни болалар шеъринининг му-

ҳим муаммоларига ва аввало, кундан-кун аҳамияти ошиб бораётган лирик қаҳрамон масаласи ўзига қараб буради. Бу масалада шеърят қанақа билим бериши тўғрисида ўйлар экан, киши бехиёв Қуддус Муҳаммаднинг «Таблат алифбеси», Турсунбой Адашбоев, Ҳабиб Раҳматларнинг ҳажвий юмористик шаърларини, Мир-азиз Аъзамнинг чуқур ижтимоий мазмун ташувчи достонларини, катталар учун асарлар ёзиб танилган Миртемир, Асқад Мухторларнинг кичкинтойлар ҳаётини ҳаққоний акс эттирувчи жажжи китобларини эслайди.

Аввалгидек, шеърин эртақ — болалар адабиётининг энг оммавий жанри бўлиб қолмоқда. Эртаққа бўлган эҳтиёж ўқувчиларда шу қадар кучлики, ўз ижодий йўналиши нуқтаи назаридан қараганда, эртақ жанридан узоқ бўлган. А. Мухтор, Шухрат каби шоирлар ҳам бу жанрга мурожаат этишди. Бугун кўплар эртақ ёзмоқда. Лекин жуда кўп ҳолларда ғоявий иният ва унинг бадийи фода-сининг янгилиги ўрини халқ эртақларини жўнгина айтиб бериш эгаллаётир. Бундай пайтда халқ бадийи оғзаки ижоди намунаси ўзининг бош хусусиятини, бетакрор ва жанговар юморини, адабий тилининг фодалилигини йўқотади. Албатта, гап олтинини мисга айлантиришга қарши кураш олиб бориш тўғрисида бораётир.

Хуллас, болалар шеърятининг қони, жон томири ҳисобланган граждалик руҳи ҳаётини ҳаққоний акс эттириш, муҳим ижтимоий масалаларни тиниқ, қувноқ сатрларда фода қилиб бериш маҳоратини тақозо қилади.

Бу воқеанинг бўлиб ўтганига мана йигирма йилдан ошиб қолибди-ю, аммо уни ҳечам унутолмайман. Уша пайт кеч куз фасли эди. Далаларда егиштирилган ҳосил аллақачон йиғиб-териб олинган. Куз ҳавосидан қишнинг нафаси сезилиб турарди. Осмонни булут қоплаб олган.

Ҳузур-ҳаловатини йўқотиб, сурункасига ёмғир ёғади. Тирикчилик ташвишида юрган катталар-у, кучи бўйи ўйиндан қўли бўшамайдиган болалар ҳам уйга қамалиб олишган. Ҳар ким нима биландир банд. Бундай пайтларда айниқса болаларга қийин бўлиб қолади. Улар нима биландир овунгиси, ўйнагиси келади. Ана шундай серёмғир кунларнинг бирида мен ҳам уйга қамалиб, зеркииб ўтирар эдим. Бир замонда девор-дармиён қўшнимиз Фозил қўлида китоби билан кириб келди. Қарангки, иккимизга овунчоқ ҳам топилди қолди. Гоҳида Фозил ўқиди, мен тингладим, гоҳида мен ўқидим, Фозил тинглади. Баъзан китобнинг қаҳрамонлари ҳақида тортишиб ҳам қолардик. Гоҳ тортишиб, гоҳ ҳамфикр бўлиб, Ҳаким Назирнинг «Қўкорол чироқлари» қиссасини ўқиб чиқдик. Ўқиб чиқдик-у, Қоля билан Қудратнинг ажойиб дўстлиги, ўйинқароқ Раҳимнинг бир-биридан ўтиб тушадиган қилиқлари тасвири билан қизиқиб қолдик, уларнинг ўйлари, тушунчалари, хатти-ҳаракатлари, қилиқлари бизларнинг тасаввуримизни бойитди.

«Қўкорол чироқлари» қиссаси туфайли Ҳаким Назир ижодига хос самимийлик, беғуборлик, одамийлик хислат-

лари бизга маъқул бўлиб қолди. Орадан йиллар кетини қувиб, йиллар ўтди. Ҳаким Назир билан танишиб, дўстлашиб кетдик. Билдимки, самимийлик, беғуборлик унинг шахсиятига хос ажойиб бир фазилат экан. Ҳа, дарвоқе бу тиниб-тинчимас адиб доимо шиманингдир ташвиши билан юради. Гоҳо газета ёки журналда босилган шеърни ўқиб қолади-ю, дарров унинг авторини топиб гаплашади, ёрдам беради, зарур бўлса барча ишларини бир чеккага қўйиб, оқ йўл ёзади. Бугунги кунда ҳеч кимга сир эмаски, Хосият Ўлутфуллаевани илк бор адабиёт даргоҳига бошлаб келган ҳам Ҳаким ака. Бир кун Уш шаҳрида истиқомат қилувчи болалар шоир Турсунбой Адашбоевнинг биринчи тўпламининг ўқиб қувонгани, нашриёт директори билан тўлиб-тошиб ўртоқлашгани ҳамон кўз олдимда. Бир пайтлар болалар шоири сифатида ўртамуёна шеърлар ёзиб юрган Эргаш Раимовнинг прозага қўл уришининг қувватлаганлардан бири ҳам Ҳаким ака.

Мураббий, жонкуяр устоз, очеркнавис, фаол жамоатчи. Таниқли болалар адиби. Лоақал шу ўринда адиб ҳикояларининг рус, қozoқ, қирғиз, эстон, литва, украин, белорус, арман, грузин, озарбайжон, туркман, тожик, татар, бошқирд, қорақалноқ, немис, булгор, мўғул тилларига, «Сўнмас чақмоқлар»нинг қирғиз, қozoқ, эстон, литва тилларига, «Ёнар дарё» билан «Сўнмас чақмоқлар»нинг украин тилига ўгирилиши, рус тилида нашр қилинган китобларининг умумий тиражи миллион нусхадан ошиб кетишининг ҳам айтиб ўтсак, Ҳаким Назир ижодининг кўлами ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Аммо бари бир Ҳаким Назир ҳақида сўз юритилиб қолинса, икки нарсани—Ҳаким Назир—самимий инсон билан Ҳаким Назир—болалар ёзувчисини алоҳида таъкидлаб айтиб ўтишга тўғри келади. Этини тириқдан ажратиб бўлмаганидек, бу икки тушунчани ҳам асло бир-биридан ажратиб бўлмайди. Аёнки, самимий, беғубор инсон бўлмай туриб, кичкинтойларнинг покиза туйғуларини куйлаш пашшадан фил ясашдек бир гап. Ҳаким Назир шахсиятига хос поклик,

самимийлик у меҳнаткаш ва айни замонда китобхон
опла муҳтида озиқ олгани, камол топгани шак-шубҳасиз.
Эндигина саккиз-тўққиз ёшга кириб, у «Минг бир кеча»,
«Тоҳир ва Зуҳра», «Юсуф ва Зулайҳо», «Учар гилам»,
«Семурғ қушнинг эртаклари» ва «Гўрўғли», «Алпомиш»
дostonларини тинглаб тўлқинланади. Афсонавий қаҳра-
монлар, ғаройиб воқеалар билан тапншади. Сўзнинг сеҳр-
ли кучини ҳис қилади. Эҳтимол ушбу ҳодисалар бўлажак
адибнинг туйғуларига гулгула солгандир.

«Бир куни,— дея ҳикоя қилади Ҳаким Назир,— рус
тили муаллимим қўлимга Максим Горькийнинг ҳикоялари
босилган китобчани тутқизди.

Бошлаб ўқиганим «Архип бобо ва Лёнка» бўлди. Кам-
бағал болаларининг Октябрдан илгариги оғир, машақ-
қатли ҳаётини тасвирловчи бу ҳикоядан чуқур таъсирлан-
дим. Фақат мавзуси эмас, ёзилиши ҳам мени ўзига маф-
тун этган эди. Бобо ҳам, набира ҳам, уларни қуршаган
ҳаёт ҳам жуда самимий, ҳаққоний тасвирланган эди. Қаҳ-
рамонларнинг характери шу қадар жонли, афти-башараси
шунча яққол, равшан чиққанки, бу образлар гўё китоб
саҳифасидан тушиб, менга доимий ҳамроҳ бўлиб қолган-
дай эди. Воқеасининг қизиқлиги, тилининг бойлиги, ши-
радорлиги, аниқ ва донолигига ҳайрон қолдим. Бу ҳикоя-
ни қайта-қайта ўқидим, шу билан Горькийнинг бошқа
асарларини ҳам ўқишга қизиқишим ортиб кетди. Тўғриси,
менда ҳикоя ёзишга ҳавас уйғотган дастлабки манбалар-
дан бири ҳам Горький асарлари бўлса керак».

Ёш Ҳакимнинг дилида туғилган ҳаваснинг зарурий эҳ-
тиёжга айланишида унинг республика болалар матбуоти-
да ишлаши муҳим роль ўйнади. Газетачилик иши Ҳаким
Назир қаламини қайраб, адабий ишга йўллабгина қолма-
ди, балки кенг ҳаёт ичига, болалар дунёсига олиб кирди.
Ҳаётий кузатишлар янги мавзу, янги материал берди. Шу
тарзда туғилган асарлардан бири «Қуёш қачон тутилади»
ҳикояси. Ҳикояда ўша давр учун типик ҳодисалардан
бири — хотин-қизлар орасида кенг тарқалган хурофотга

қарши кураш мавзуси қаламга олинади. Айниқса, пионер Кенжаннинг сеvimли бувисиши қолоқ фикр чангалидан қутқариш йўлидаги уринишлари қизиқарли тасвирланган.

Ҳаким Назирнинг уруш ва урушдан сўнгги иш фаолиятининг кўп қисми Республика радиоэшиттириш комитетинда ўтди. Хизмат тақозоси билан адиб тез-тез қишлоқларга бориб турар ва у ерда ўзининг бўлажак қаҳрамонлари ҳаёти билан яқиндан танишар эди. Шу тариқа унинг асарларида уруш жароҳатларини тиклаш йўлида катталар билан баб-баравар меҳнат қилаётган болалар ва ўсмирларнинг образлари пайдо бўлди. Тинимсиз изланишлар, ҳаётдан ва устозлар ижодидан ўқиб ўрганишлар Ҳаким акага ижодда ўз овози, ўз йўлини топиб олишга имкон берди. Маълумки, ўттизинчи йиллар бошларида майдонга келган болалар прозаси ҳали камбағал бўлиб, бадний савияси паст эди. Ғафур Ғулумнинг «Шум бола» саргузашт қиссасини ҳисобга олмаганда деярли болалар прозасининг дуруст намунаси йўқ эди. Шундай бир мушкул вазиятда халқ оғзаки ижоди асарлари, Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулумнинг ҳикоялари ва қиссалари қатори рус классик ва совет болалар адабиёти вакилларидан Л. Толстой, К. Ушинский, М. Горький, А. Гайдар, В. Осеева, Б. Житков, Л. Воронкова, Л. Кассилларнинг ижоди ёш ўзбек болалар ёзувчилари учун маҳорат мактаби вазифасини ўтади.

«Биз,— дея ҳикоя қилади Ҳаким Назир,— рус болалар ёзувчиларидан реалистик образ, жонли характердар яратиш, қизиқарли бадний приёмлар билан болаларни катта ҳаёт ичига олиб кириш йўлларини ўргандик. Рус ёзувчиларининг асарларини, шу жумладан, «Темур ва унинг командаси»ни ўқиш мени «Сўнмас чақмоқлар» қиссасини ёзишга рағбатлантирди. Бу қиссада мен ўзбек пионерлари орасида ҳам темурчилик ҳаракати ёйилганини, болаларнинг катта ҳаётда тутган ўрнини кўрсатмоқчи бўлдим. Оила, коллектив ва дўстларнинг бола характерини шакллантиришдаги муҳим ролига эътибор бердим. Бп-

ринчи қиссам ёш китобхонлар томонидан дуруст қабул қилинган бўлса-да, бирмунча мунозарарага сабаб бўлди. Танқидчиларнинг бир қатор мақолаларида, асарнинг ўзбек болалар адабиётида муҳим воқеа экани қайд этилиши билан бирга, жиддий бадиий камчиликлари кўрсатилди. Жумладан, «асар композицияси чочиқ», «фактлар баёни кўпайиб кетиб, асар динамикасига путур етган», «айрим қаҳрамонлар образи хира чиққан» дейишди. «Кўкорол чироқлари»да йўл қўйилган нуқсонлар янги ҳикоялари, «Ёнар дарё», «Кенжатоёй» қиссалари ва «Лочин қанотлари» романини яратишда аччиқ тажриба бўлди. Бу асарларда кичкинтойларнинг ижтимоий ҳаётимизда ўйнаётган роли чуқурроқ тасвирланади. Шу жиҳатдан адибнинг «Мени танийсизми» ҳикояси билан танишиш мароқли.

Маълумки, болалар теварак-атрофда рўй берадиган воқеалар, ҳодисаларга ўзларига хос ёндошадилар. Катталарнинг уларни менсимай муомала қилишларини сира ҳам «ҳазм» қила олмайдилар. Шунинг учун ҳам «Мени танийсизми» ҳикоясининг қаҳрамони ойисининг «ҳал гўдаксан, ҳеч нарсани билмайсан» деган гапига «қачонгача гўдак бўламан» деб жавоб беради. Ойисининг уни гўдак деб ҳисоблашидан, ақлига, кучига ишонмаслигидан қаттиқ норози бўлади. «Илгари ботинкамнинг ипини боғлай олмасдим,— дейди ҳикоя қаҳрамони ойисидан гина қилиб,—ҳозир бемалол ўзим боғлаб, ўзим еча оламан-ку! Илгари ойим уйда чўмилтирса энди ўртоқларим билан сойда ўзим чўмиладиган бўлдим. Албатта, ойимга билдирмасдан-да, билса қўярмиди. Биринчи синфга кирган вақтимда кунга ойим мактабга етаклаб борарди. Ундан кейин қаттиқ сел қуйганда ё бўрон турганда мактабга юбормасди. Бўрон учириб кетади, деб қўрқарди. Менинг бўлса кулгим қистарди».

Бир қарашда кулгилли бўлиб туюлган бу гапларнинг замирида яхши маъно бор. Катталар болалар билан ҳалол, самимий муносабатда бўлишлари керак. Мана, ҳикоядан келиб чиқадиган хулоса. «Чўл ҳавоси» ҳикояси-

да ҳам Содиқжоннинг чўл ҳаёти билан танишиши қизиқарли ҳикоя қилинади. У чўлда бўлган вақтида янги дўстлар орттиради. Қўполроқ муомала қилса ҳам ҳамиша «отец» сўзини қўшиб гапирадиган Холиқнинг қилиқлари унга маъқул бўлади. «Нима учун барча болалар унинг айтганини сўзсиз бажарадилар. Ахир, Холиқ ҳеч кимнинг ёқасидан тўтиб олиб, мушт ўқталаётгани йўқ-ку?» Шу тариқа Содиқжоннинг чўл одамлари билан танишини бошланади.

«Эллигинчи йилларнинг охирларида,—дея ҳикоясида давом қилади Ҳаким Назир,— Бухоронинг Қизилқум саҳросида табиий газ—зангори олов конлари очилиб, ишга туширилган эди. Мен бу воқеани кўришга қизиқдим-да, Қизилқум саҳросига сафар қилдим. «Зангори олов» кони Газлида, сўнг газ қувурлари ётқизиладиган трассаларда кездим. Бир қатор образлар прототиплар асосида ёзилди. Бош образ Султон эса терма образ бўлди. Дамир, Бўрон, Қўлдош каби пионерлар образларини яратишда эса ўша қурилишларга ёзда дадаси, акасини кўргани борган болаларнинг ишлари, ўйин ва сарғузаштларидан фойдаландим. Мен бу қиссамда кичиклар назари билан катталар дунёсини кашф, ўз жонажон ўлкаси ва меҳнат баҳодирларига меҳр уйғотишни кўзда тутдим».

Адиб «Ёнар дарё»даги Дамиржон образидагина эмас, балки «Лочин қанотлари» романидаги Уктам ва Умри, «Кенжабой» қиссасидаги Собиржонларнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини чизишда ҳам тинимсиз заҳмат чекади. Бу борада яна унинг самимий инсон, меҳрибон мураббий сифатидаги фазилатлари муҳим роль ўйнайди.

Демак, аввало яхши, ажойиб инсон бўлиш ижодкорликка элтувчи сеҳрли дарвозанинг калитидир. Бу фикримизни улкан ўзбек адиби Ҳаким Назирнинг баракали ижоди яна бир карра тасдиқлаб турибди.

◆ ТАРИХЧИ ВА ИЖОДКОР НИГОҲИ ◆

Ўтмиш ҳақидаги барча билимлар ёшларнинг тарихни тўғри англашлари учун мутлақо зарурдир.

М. Горький.

Олис ўтмишнинг ўқилмай қолган «саҳифалари», ҳали ҳал қилиб улгурилмаган чигал муаммолари тез-тез ўзини эслатиб туради. Булар зўр-базўр сақланиб қолган сопол синиқлари алмисоқдан қолган кўҳна қўрғон харобалари, йиллар шамолига дош бериб келаётган тасвирий санъат асарлари, нақшинкор миноралар, титилиб кетган кийимлар, эрамиздан аввал зарб қилинган кумуш ва тилло тангалар...

Уларнинг ҳар бирида тарихий воқеалар, қизиқарли урф-одатлар, аجدодларимиз ҳаётида содир бўлган қаҳрамонлик намуналари, курашлар нафаси сақланиб қолган. Инсоннинг беҳаловат руҳияти шуниси билан ҳайратланарлики, у ҳеч қачон тарихий воқеалар, муҳим ҳодисалар, ибратли факрларга лоқайд қарамайди ёки уни шунчаки билиш билан қаноат ҳосил қилмайди. Кучли истак ва иштиёқ билан аجدодларимизнинг шонли ҳаёти ва шу бугуннинг муаммоларини ақл тарозисига қўйиб ўлчайди, ҳар сафар воқеалар гирдобиди айланган кишилар қиёфасини кўргиси, улар ҳаётида юз берган ҳодисаларни ҳис қилгиси, тарихий фактлар мағзини чақгиси келади. Одамлар қалбидаги бу маънавий эҳтиёжни санъаткор адиб ўз пайтида туйиб, шундай бир бадиий олам кашф этадики, у кўзгу янглиғ аجدодларимизнинг ҳақ-ҳуқуқи озодлиги йўлида олиб борган мардонавор курашини тиниқ акс эттиради. Зеро, тарихий воқеа-ҳодисалар санъаткор қаламининг кучи билан «тирилтирилмаса», ўтмишимиз ниҳоятда қашшоқлашиб, хира тортиб қолган бўлур эди. Тўғри, кўпгина воқеалар, тарихий шахслар хусусидаги тафсиллар ва тафсилотлар жиндай таровати-

ни сақлаб бўлса ҳам, бизга қадар етиб келган. Аммо, шуниси аниқки, илмий манбаларда тилга олинган бу хилдаги тафсилотлар мағзи аксар ҳолларда «чақилмаган» бўлади. Яна бунинг устига ҳар биримиз аجدодларимиз ҳаётига доир нимаки тегишли бўлса, барчасини билгимиз, англагимиз келади. Масалан, Мирзо Улуғбекнинг ўлим олдидан чеккан изтироблари, Абу Райҳон Берунийнинг Маҳмуд Ғазнавий билан илк бор юзма-юз тўқнашуви, Спитаменнинг асирликдаги кечинмалари кинмши кизиқтирмайди, дейсиз. Уларнинг ҳар бирида асрлар бўйи эзгулик билан ёвузлик орасида давом этиб келган шафқатсиз курашнинг нафаси уфуриб туради. «Ўтмиш ҳақидаги барча билимлар,—деб ёзади Максим Горький,—ёшларнинг тарихни тўғри англашлари учун мутлақо зарурдир».

Болалар ва ўсмирлар учун тарихий мавзуда асар ёзиш шарафли, айни замонда ўта масъулиятли иш. Катталар китоблари олдига қўйиладиган ғоявий аниқлик, бадий баркамоллик, тарихий воқеаларнинг ҳаққонийлиги, фактларнинг аниқлиги сингари ҳеч қачон эскирмайдиган талаблар болалар адабиёти учун ҳам муқаддас. Аммо болалар учун мўлжалланган асарларга ана шу фазилатларнинг фақат ўзи етарли эмас. Сюжетнинг таранг қилиб тузилиши, қизиқарли фабуланинг танланиши, ҳаракатнинг кескинлиги, тасвирнинг тиниқлиги, суҳбат оҳангининг самимийлиги маълум ёшдаги болаларнинг онги ва тушунчасига мосланиши зарур. Ва ниҳоят, буларнинг ҳаммаси бирга қўшилиб, ўтмиш ҳақида ёш авлодга тўғри ва аниқ тасаввур бериши лозим.

Аммо шу нарсани ҳам унутмаслик керакки, бу ерда болалар нуқтаи назаридан туриб ёзилган китоблар хусусида сўз бормаиди. Тарихий мавзуга бағишланган деярли барча асарларда воқеалар катталар тушунчаси, нуқтаи назари орқали ҳикоя қилинади. Бу ҳодиса болалар ва ёшлар онги, тушунчаси ҳамда дунёқарашининг шаклланишига ёрдам беради. Шу сабабли, бу хилдаги асар-

ларни ўз-ўзидан болалар китобхонлигининг намунаси сифатида бемалол номлайвериш мумкин.

Жаҳон адабиёти болалар китобхонлигининг ажойиб намунаси атоқли романнавис Жеймс Фенимор Купернинг «Чингачгук—улкан Илон», «Сўнгги Могика», «Саҳродаги етакчи», француз адиби Александр Дюманинг «Уч мушкетёр», «Йигирма йилдан сўнг», «Темир ниқоб», «Граф Монте-Кристо», шотланд ёзувчи Валтер Скоттнинг «Айвенго», «Роб Рой», немис ёзувчилари Эрнст Гофманинг «Олтин сават», «Мушук Мурнинг саргузаштлари», Вильгельм Гауфнинг «Кичкина Мук», Марк Твеннинг «Жанна Д'Арк», В. Яннинг «Чингизхон», «Боту», Н. Тихоновнинг «Вамбери», Н. Зарьяннинг «Сосунлик Довид» сингари асарлари жаҳондаги барча болалар томонидан севиб ўқилади, бу адибларнинг китоблари ҳар қанча кўп тиражда нашр этилса-да, болаларнинг уларга иштиёқи борган сари ортаверади. Бундай катта ижодий муваффақиятнинг сири нимада? Гап шундаки, бу асарларда тарихий воқеликнинг мураккаб проблемалари, кучли, иродали қаҳрамонларнинг руҳий олами соддалаштирилмасдан юксак бадиият билан кўрсатилади. Масалан, Жеймс Фенимор Купер Американинг шимоли ва жануби ўртасида, эркесвар кишилари билан қулдорлар ўртасида давом этган узоқ, шиддатли кураш тарихини ёрқин бадиий образларда акс эттиради, Александр Дюма асарларида шахс эркинлиги ва туйғулари гўзаллиги куйланади. Бу қаҳрамонлар ёш китобхонларни мардлиги, олижаноблиги, дилкашлиги, адолат, ҳақиқат учун фидойилиги билан мафтун этади.

Болаларни дунё адабиётининг нодир намуналари билан таништириш соҳасида ҳам катта ижодий ишлар қилинмоқда. Айтайлик, ёшлар Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея» сингари машҳур дostonлари, «Махабхарата», «Рамаяна» каби ҳинд халқ эпосларини тушунишлари қийин. Шу хилдаги баркамол асарларни ёш китобхонларнинг онги, тушунчасига мос

тарзда ҳикоя қилиш ҳам ўзига хос санъат. Бу соҳада ҳам бир қатор ижодий ишлар қилинди. «Илиада», «Одиссея», «Махабхарата», «Рамаяна»нинг болаларбоп нусхалари нашр қилинди. Умуман, бу дунё адабиётида маълум ва синалган йўлдир. Масалан, «Алпомиш» достонининг Ян Коморовски томонидан славак тилига насрий таржима қилиниш бизни ғоят хурсанд қилди. Ёш китобхонларга мўлжалланган мазкур нашр «Младе лета» нашриётида 1972 йили чоп этилди.

Бу ўринда Плутархнинг «Киёсий ҳаётномалар»и асосида «Таниқли греклар», шунингдек «Шохнома» достонлари асосида Нора Улуғзоданинг «Фирдавсий қаҳрамонлари», Кўннинг юнон мифлари асосида яратган «Қадимги Грециянинг мифлари ва афсоналари», В. Смирнованинг «Эллада қаҳрамонлари» сингари китобларини кўрсатиш мумкин. Айниқса, Сервантеснинг «Дон Кихот», Ж. Свифтнинг «Гулливёрнинг саёҳатлари»ни болаларга мослаштирилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Машҳур «Минг бир кеча» эртагининг болаларбоп нусхалари, Хўжа Насриддин латифалари асосида бир қанча асарлар, шу жумладан Борис Приваловнинг «Қувноқ донишманд» киссалари ёзилди. Албатта, бу хилдаги нашрларнинг ёшларни тарбиялашда катта аҳамияти борлигини мутлақо интиб бўлмайди. Бундай ижодий тажриба бизнинг республикамизда ҳам амалга оширилмоқда. Шу маънода буюк ўзбек шоири Алишер Навоийнинг «Хамса» достонлари асосида қилинаётган ижодий ишлар айниқса, қимматлидир. Ўйлаймизки, болалар ва ёшлар китобхонлиги доирасини кенгайтирадиган шу хилдаги нашрлар бундан кейин ҳам давом қилаверади.

Тарихий шахслар, воқеалар ва ҳодисаларни кичкинтойлар онги, тушунчаси, дунёқарашига мослаб ёзиш ҳодисаси Сергей Алексеевнинг асарларида ўзига хос равишда акс этган. Адиб рус халқи ҳаётида муҳим роль ўйнаган Пётр I, Степан Разин, Суворов сингари тарихий шахслар ҳаётдан қизиқарли ҳикоялар келтиради. Аммо

бу асарларда тилга олинган проблемалар мутлақо содалаштирилиб берилмайдн. Аксинча, қаҳрамонлар ҳаёти, турмуш тарзи рапп-баранг бўёқларда акс эттирилади. Энг муҳимн, тарихий шахслар ҳаётидан олиб ёзилган асарларда замонавийлик нафаси уфуриб туради.

Тарихий мавзуга бағишланган ҳар бир асарда ўтмиш билан бугунги турмуш тарзини боғлайдиган «ип»лар топилмаса, ўша китобларнинг тарбиявий кучи заиф бўлиши аниқ. Ўз-ўзидан аёнки, ҳар қандай воқеа, ҳодиса бадий таҳлил қилинмаса, қуп-қуруқ фактлар йигиндисига айланиб қолаверади ва бинобарин қаҳрамонлар маънавий оламинн очишга хизмат қилмайди.

Шу ўринда ибратли бир мисолга мурожаат қилиб ўтмоқчиман. Маълумки, меъморчилик санъатининг гўзал намунаси ҳисобланган Гўри Амир мақбарасида Мирзо Улуғбекнинг кул ранг мармардан ясалган сағанаси жойлашган. Ушбу сағананинг пештоқларига мана бу сўзлар битилган:

«Бу муқаддас ва табаррук қабр жаннат боғларига оро берган ва бахтиёр этган, пок султон халифайи уламо, худдо гўрнинн нурга тўлатгўр Мирзо Улуғбек султоннинг сўнгги қароргоҳидир. У 794 йилнинг бахтли ойларидап бирида Султонияда оламга келдн. 810 йилнинг Зулҳижжа ойида Мадинатуссалак Самарқандда ҳукмдор бўлди; оллонинг «ҳар ким ўзига берилган умрии яшайди» деган сўзларига амал қилиб, умри охирлаганда ва тақдир қалами билан ёзилган вақти-соати етишганда ўғли падаркушлик қилди, қилич тиғи билан ўлдирди. Мирзо Улуғбек қаттиқ азоб билан жон берди, ҳижрий 853 йили рамазон ойининг ўнинчи кунида жони марҳаматли худонинг ҳузурига равона бўлди».

Ушбу сўзлар билан танишган синчков китобхон кўп нарсаларга қизиқиб қолади: Мирзо Улуғбекнинг тугилиши, тахтга ўтириши, ҳаётининг энг сўнгги дақиқалари... Аммо ўқувчини яна сал-пал нимадир қаноатлантирмайди. Бу сағана пештоқларига ёзилган сўзларда Улуғбекнинг

инсон сифатидаги жонли қиёфаси, қувончлари, изтироблари, ташвишларининг йўқлиги. Мирзо Улуғбек ҳаёти билан боғлиқ бўлган воқеани тилга олган ҳар қандай адиб масаланинг ана шу муҳим қиррасини унутишга ҳаққи йўқ.

«Дониши Афлотун ва ҳашамати Фаридуни жамъа» (Мирхонд), «доишманд подшоҳ» ва «камолоти бағоят кўн» (Алишер Навоӣ), Мирзо Улуғбекнинг ҳаёти ва илмий фаолияти, ҳукмрон сифатида олиб борган сиёсати ҳуcусида ёшлар ва ўcмирлар учун Миркарим Осимнинг «Улуғбек ва шайх Аҳмад» ҳикояси, Глеб Голубевнинг «Улуғбек», Еремей Парновнинг «Тумандаги юлдуз» синари тарихий-биографик қиссалари эълон қилинди. Учала асарнинг ўзига хос фазилати—уларнинг тарихий фактлар, турли хил манбаларда тилга олинган тафсилотларга асосланиб ёзилишида. Булар—Мирзо Улуғбекнинг болалик ва ўcмирлик йиллари, бобоси Амир Темур тарбияси, тожу тахт учун олиб борган поёнсиз урушлари, диний мутаассиблар билан курашуви, «Зижи Қурагоний»нинг яратилиши жараёни, ҳаётининг энг сўнгги дақиқалари...

Ҳап, албатта, учта муаллифнинг айнан бир мавзуга мурожаат қилиши ва айнан ўхшаш манба ва материаллардан фойдаланганида эмас. Адабиёт тарихидан шу хилдаги мисолларни истаганча келтирса бўлади. Лоақал шу ўринда Станан Разин образининг А. Чапининг, С. Злобин, С. Алексеев, В. Шукшин асарларида турлича талқин қилинганини эслаш мумкин. Дарвоқе, икки томчи сув синари айнан бир-бирига ўхшайдиган деталлар, вазиятлар манзаралар тўртала ёзувчи қаламида тўрт хил жипло олган. Қутузов образи мисолида ҳам худди шунга ўхшаш ҳолини учратамиз. Таниқли саркарда Қутузов ҳақида тарихий китобларда келтирилган маълумотлар билан «Уруш ва тинчлик» романида тасвирланган Қутузов образи қиёс қилинса, ҳеч сўзсиз ўхшаш деталлар, вазиятлар, манзараларни учратиш мумкин. Демак, Лев Толстой

таниқли саракарда образини яратишда тарихий манбаларга суяниб иш кўрган. Аммо санъаткор сифатида шубҳасиз, тарихий воқеаларни ўзига хос тарзда талқин қилган ва бинобарин бадиий тўқимадан эркин фойдаланган. Шунга қарамай, Лев Толстой романида тасвирланган Кутузов образигина халқнинг хотирасида мустаҳкам сақланиб қолган. Фактлар соясида яшириниб туриб иш кўриш—бу тарихчининг вазифаси. Санъаткор доимо янги йўлдан, ижодий изланишлар йўлидан борган. Лекин у ҳеч қачон тарихий воқеаларни ҳаққоний акс эттириш масъулиятини унутишга ҳаққи йўқ. Бинобарин, фактлар соясида туриб иш қилолмайди. Яъни, айрим воқеаларни хаёл кучи билан «тирилтириш»га ҳаққи бор. Л. Толстой Стасовга 1872 йил 17 декабрда ёзган хатида: «Ҳозиргача ишлаётганим йўқ. Пётр I ва унинг даври ҳақидаги китобларга шўнгиб ётибман: ўқийман, белги қўяман, ёзишга аҳд қиламан, лекин бўлмайди. Санъаткор учун қанақанги давр бу. Нимага қарасанг, бир масала, топишмоққи унинг тағига фақат шеърят ёрдамидагина етиш мумкин»,—деб бежиз айтмаган эди.

Буюк адиб таъкидлаб айтганидек, «фақат шеърят ёрдами» туфайли етиш мумкин бўлган жойларда фактлар «тил»сиз бўлиб қолади. Зеро, тарихий мавзуларда ёзилган асарларни «фактларга кўр-кўрона эргашмаслик»да айбланса, жаҳон адабиётининг кўлгига нодир намуналари унутилиб кетган бўлур эди.

Глеб Голубевнинг «Улуғбек» тарихий-биографик қиссасида олимнинг ҳаёти ва илмий фаолиятини акс эттирувчи манбаларга суяниб иш кўрилганини сезмаслик мумкин эмас. Қисса Амир Темур ҳаётининг энг сўнгги давлари тасвири билан бошланади. Китобхон Амирнинг ҳарбий юришлари, оила аъзолари ва мулозимлари ҳаёти билан яқиндан танишади.

Повестда тасвирланишича, чопар Улуғбек тугилганлиги ҳақида хабар етказганда Амир Темур ниҳоятда қувониб кетганидан, одатга хилоф равишда, босиб олган

İlahariining miiglađ ħimoyċilarini qatl etiişlađ vöz keċadi. Amir mułozimlari Muĥammad Taraġayining be-şigini ħafşala bilan Armanistonning toş İŭllari, İroċning botċoqli erlari, Eroşning toġli dovonlaridan oliib yurişadi. Muĥammadning bolalik İllari bobosi Amir Temurning kuċli taťsiri ostida ŭtadi. Amir Temur beĥisob farşapdlari orasiċa faċatgina ana şu «oriċ, nimċon» nevarasiġa ortiċċa meĥr qŭıġan edi. Şu meĥr tuġaylı saroy aĥli ayriċa ĥuşomadġŭilik bilan bolani Uluġbek deb atay boşlayċi. Bolaliġida Uluġbek bobosining olis ŭlkalarġa qıladıġan bosċınıċilik yurişlaridan faĥrlanar, adoġi İŭċ bazmlar va qıġn-riċları kŭrib maġtun bŭlar edi. Baťzan taċdirning ġirdobi şunday teşlik bilan aylanadiċi, kişininġ aċ-li bovar qılmaı qoladi. Qaranġ-a, Amir Temur singari şaġċatsiz ĥukmdor tarbiyasini olġan nimċonġina bu bola кейинċalik ilmu-nuġumda şuĥrat qozonadi, ne-ne allomalар aċlini şoşirib qŭyadi. Ĥa, u tinċġina sul-tonlik kайfi bilan айşu-işratlar iċida yurtı idora qilişı mumiın edi. Din mutaassiblari bilan olişib ŭtirişı darkormıdi unġa! Mana badiiy adaбиёт учun bitмас-туғанмас мавзу! Бу мавзу асосида яна ŭнлаб, юзлаб асарлар ёзилиşı турġan ġap. Darvoċe Мирзо Улуġбекни ilm bilan şuġullanişġa kim va nıma маġ-bur qıldı? Бу саволġa турлиċa ġавоб топиş mumiın. Лекин берилġan ĥar қандаı ġавоб бадий ġиċатдан асосланиşı, китобхонни ишонтириşı, бинобарин давр ĥaċiqatini ĥaċqoniy ġавдалантириб бериşı лозим.

Айтайлик, Глеб Голубевнинг китобида Мирзо Улуġбек қонида ĥam барċa темурийзодалар singari bobosining қони борлиġi, ĥудди bobosı singari адолатсиз, bosċınċilik уруşлари олиб бориşġa интилġани ĥикоя қили-нади. Mana адиб şu ĥaċda нималарни ёзади: «Мирзо Улуġбек айёрлик қилар, qŭпол, адолатсиз bosċınċilik сиёсати олиб борарди. Ĥoĥida у ġуноĥсиз одамларни ġа-золар va бу билан ŭзига раċиблар орттирарди. Бундан

унинг душманлари фойдаланиб, қулай пайт пойлар, шариатнинг буюрганини қилиб, яъни шариатнинг ким гуноҳсиз кишини ўлдирса, унинг бутун қариндошларини йўқ қилиб ташлаб, қасос олиш керак, деган қондани амалга ошириш учун пайт пойлардилар».

Ушбу сатрлар билан танишган китобхон сал нарироқ бориб, Улуғбекнинг подшолик хазинасини тўлдириш учун халқни сон-саноқсиз солиқларга ботиргани, ўзга юртларни босиб олиш эвазига бойишни кўзлаганидан огоҳ бўлади. Аммо китобхон бошқа бир мулоҳазани ўйлаб, иккиланиб қолади. Хўш, шундай экан, «халқ бошига кулфатлар солган, майхўрлик, базм-зиёфатлардан қўли бўшамаган Султон»нинг илм фидойиси бўлиши сабаби нимада? Шунга ўхшаган кўпгина саволларга жавобни китобхон қуйидаги сатрлар орқасидан топади:—«У мудом зерикарди, чуқур ўй-хаёлларга ботарди. Нега унга худо ҳар нарсани ўйлайверадиган ақл ва ўткир зеҳн берган, неча пиёла май ичганини ёки овлаган қирғовул, ўрдакларини санаш учунми? Бу кундалик ейиш-ичиш, кайф-сафо, қийқириқлар унинг кўнглига урди. У қандайдир муҳим, ажойиб, ақл бовар қилмайдиган буюк иш қилишни истарди. Ахир ҳокимият ўз қўлида, қўли узун, ҳатто юлдузларга чўзса ҳам етади. Аммо бу ҳокимият ҳозирча унга на бахт берарди, на тинчлик.

Улуғбек мунажжимлик илмига қизиқиб қолди, сарой мунажжимлари бу илмнинг сирлари билан уни таништириб бошладилар».

Аввало келтирилган бу қайдлар илмий манбаларда учрайдиган баъзи маълумотларга айнан ўхшаб кетади. Лекин бари бир масала худди шу тарзда қўйиладиган бўлса, кўпгина чигал муаммолар ҳал қилинмай қолиб кетган бўлур эди. Хўш, нима учун Мирзо Улуғбек мамлакатнинг мутлақ ҳукмдори бўлатуриб, ўзини илм-фан йўлига фидо қилди? Ахир, «Мирзо Улуғбек ақл бовар қилмайдиган буюк ишлар қилишни истарди» дейиш билан жумбоқлар ҳал бўлиб қолмайди-ку! Ҳеч кимга сир эмас:

ки, тарих саҳифалари қатламида яшириниб ётган ҳақиқатни кўпинча санъаткор нигоҳи, учқур хаёлининг кучи-гина «тирилтириши» мумкин.

Еремей Парновнинг «Тумандаги юлдуз» асарида Мирзо Улуғбекнинг илмий фаолияти бирмунча кенг ва батафсил ҳикоя қилинади. Унинг номаълум юздузларни кузатуви, содиқ шогирди Али Қушчи билан илмий мавзуда олиб борган мулоқотлари қизиқарли тасвирланади. Хулласи, бу китобда Мирзо Улуғбек ҳаёти билан дурустроқ таниш бўлмаган китобхонлар учун қимматли маълумотлар анчагина учрайди. Шу маънода Султоннинг болалик йиллари, Оға бегимга уйланиши, тахтга минishi, олиб борган урушлари, ўғли Абдуллатифнинг қилиқлари, Кўҳак тепалигига жойлашган расадхонанинг тузилиши ва бу ерда узун тунлари олиб борилган ҳисоб ишлари, боғи майдонда давом этган сўнгсиз зиёфатлар, дин мутаассибларига қарши бошланган гоҳи очиқ, гоҳи пинҳоний курашлар тасвири ёш ўқувчиларни жуда қизиқтиради.

Академик В. Б. Бартольд ёзади: «Мирзо Улуғбек замониси шундай бир тарихий даврки, бунда текширувчига бир-бирдан мустақил бўлган қатор ёзма манбалар билан иш кўришга тўғри келади, шундай экан, ҳар турли тахминлар ва гипотезаларга ўрин қолмайди». Бу тарихчи нуқтаи назари билан айтилган назарий фикр. Ижодкорлар олдида бўлса, «турли хил тахминлар ва гипотезалар» муаммоси доимо кўндаланг бўлиб тураверади. Негаки, ҳеч қачон тахминлар шунчаки тахминлар ҳолида қолиб кетмаслиги, улар бадний жиҳатдан асосланиши, ўқувчилар дилида тугилиб турган саволларга жавоб бериши зарур. Акс ҳолда тахминлар ва гипотезалар билан тўлиб-тошган китоблар даврининг шифқатсиз ҳукми олдида шунчаки сўник бир парса бўлиб қолаверади, лоақал шу ўринда Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедиясидаги Улуғбек образи билан Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романидаги Улуғбек образи бир-бирига қиёс қилинса адиблар олдида турли тахминлар ва гипотезаларга суянишнинг аҳамияти яққол кўринади.

Ўз ўзидан аёнки, бир хил манбаларга таяниб иш кўрган адиблар турли хил ижодий йўлдан боришлари мумкин. Глеб Голубевнинг «Улугбек» тарихий-биографик повестида тож-тахтдан айрилаётган Мирзо Улуғбекнинг дилида тугилган мураккаб галаёплар, чуқур руҳий кечинмалар кўрсатилмайди. Ағдарилган пошдо севимли шогирди Али Қушчи билан бемалол дил суҳбатни қуради ва совуққонлик билан унга шундай дейди:

«Бу ерда ким қолади? Тезда қайтиб келаман, яна ишратимизни бирга давом эттирамиз. Энди кетинг, кеч бўлиб қолди, осмонни кузатиш учун ҳозирланиш керак». Худди шунга ўхшаш ҳодиса Еремей Парновнинг «Тумандаги юлдуз» китобида бир оз ўзгача тарзда талқин қилинади. Самарқанд тахтига ўтириши билан шаҳзода Абдуллатиф падарни бузруқвори устидан қаттиқ назорат ўрнатади.

Мирзо Улуғбек куни бўйи ўзига ажратилган махсус хонадан бир қадам четга жилмайди. Онда-сонда Али Қушчи шахмат ўйнаш учун унинг олдига кириб туради. Аммо Абдуллатиф томонидан қўйилган махсус пойлоқчи устоз билан шогирднинг суҳбатига асло йўл қўймайди. Тарихий манбаларда ҳар икки ҳолат ҳам тилга олинади. Афсуски, келтирилган ҳар икки ҳолатда китобхон тасаввурини бойитадиган бадий таҳлил йўқ. Келтирилган тарихий фактлар Мирзо Улуғбек шахсининг хатти-ҳаракатига сингдириб юборилмаган. Ростини айтиш керак, Еремей Парновнинг повестида бадий тўқимадан фойдаланиш хийла кучли. Бу ҳодиса аксарият ҳолларда анча муваффақиятли ҳал қилинади. Аммо синчков китобхон назарида адибнинг тарихий материаллари пухта ўрганмагани сезилиб туради. Тўғри, ёзувчи фактларга тарихчи сифатида эмас, кўпроқ ижодкор қиёфасида туриб, хаёлларга ортиқча эрк бериб туриб ёпдошади. Адабиёт тажрибасидан маълумки, тиниқ ва асосли тафсилотларга суянмаган фантазия даврнинг ҳаққоний манзарасини акс эттиролмайди. Масалан, Мирзо Улуғбекнинг Хўжа Аҳрор

бошлиқ дин мутаассиблари билан чиқиша олмагани кўпгина манбаларда бир неча бор қайд қилинган. «Тумандаги юлдуз» да ҳам Улуғбекнинг ислом душмани эканлиги бир неча бор тилга олинади. Кўчаларда санғиб юрувчи қаландарлар ва ҳатто фуқаро аҳли ҳам унинг динга шак келтирганидан иорози бўлади. «Улуғбек юлдузлари» фильмида ҳам Султоннинг Хўжа Аҳрор бошлиқ руҳонийлар билан олишувига анча кенг ўрин берилади. Бу ерда у қатъият билан диндорларни кескин фош қилади. Атеистик қарашлари туфайли мутаассиблар Улуғбекни қандай қилиб бўлмасин тахтдан ағдаришга интиладилар. Шу жиҳатлари билан «Улуғбек юлдузлари» фильми «Тумандаги юлдуз» повестига бирмунча ўхшаб кетади. Аммо шу нарса ҳам аниқки, ҳақиқий ижодкор ҳеч қачон тарихда сезиларли из қолдирган буюк шахслар образини улар яшаган реал заминдан узиб олиб тасвирламаслиги лозим. Улуғбекнинг дин мутаассиблари билан тил топшиш-олмагани масаласига келсак, бу ўта мураккаб жараён. Ана шу мураккаб жараён таҳлили орқали Еремей Парнов Улуғбекнинг руҳий драмасини чуқур кўрсатиши мумкин эди.

«Тумандаги юлдуз» китобида шахзода Абдуллатиф образи талқинида ҳам бир қатор чалкашликларга йўл қўйилган. Бутун асар давомида Абдуллатиф ўжар, калтафаҳм, фақат тож-тахт учун курашувчи, инжиқ шахзода сифатида талқин қилинади. Тарихий манбаларда неча марта тилга олинган тафсилотлар инобатга олинмайди. Ваҳоланки, шахзода Абдуллатиф ўта мураккаб шахс. У бир томондан тожу тахт дардида ўртаниб юрувчи темирйода бўлса, иккинчи томондан илм аҳли орасида ўз даврининг билимдон кишиси сифатида ҳам донг чиқарган.

Миркарим Осимнинг «Улуғбек ва Шайх Аҳмад» ҳикоясида Мирзо Улуғбекнинг болалиги ва султонлик даврини акс эттирувчи икки лавҳа чизилади. Адиб ушбу лавҳалар орқали психологик поёнлар излайди, ҳаётнинг ранглариини қуюқлаштириб беради ва уларни Улуғбек

образини очишга йўллайди. Фактларга ижодкор нигоҳи билан қарайди, хулосалар чиқаради, шу орқали китобхонлар тасаввурини бойитади.

Муҳаммад Тарағай бобоси Амир Темур билан Озарбайжоннинг иқлимни юмшоқ, ҳавоси тоза, тоғли Қорабоғ вилоятида дам олар экан, тасодифан боғ йўлагида Аҳмад номли «қисқа бўйли», кенг яғринли, кулча юзли—бир бола билан танишиб қолади. Дўстлар ям-яшил ўтлар, ранг-баранг чечаклар билан қопланган тепаларга чиқиб ўқ отишар, дарахтларга тирмашиб, қушларнинг уясини қидиришар эди. Гоҳи-гоҳида томчилари инжу доналаридек сочилиб турган шаршаралар ёнида ўтириб, дилкашлик ҳам қилишарди.

Кунларнинг бирида Муҳаммад тиниқ бир ният билан орзиқиб дўстига дейди: «Агар мен подшоҳ бўлсам, сени ўзимга эшик огаси қилиб оламан. Аҳмад ариқ бўйида ўсган отқулоқнинг баргини узиб олиб сувга ташлади, сўнгра унинг оқишини кузатар экан:

— Сен подшоҳнинг набираси,—деди,—мен эса хизматкорнинг ўғли. Сен тахтга ўтиргач, бизни назарга илмай қолгайсан».

Мана шу болаликка хос қизғин суҳбатдан кейин роса қирқ олти йил ўтади. Бу давр ичида фалак шамоллари таъсири билан не-не воқеалар содир бўлмайди дейсиз. Улугбекнинг ҳукмронлиги ҳам аста-секин таназулга юз тута бошлайди. Кунлардан бир кун оғир сафардан Самарқанд томон қайтиб келаётганида Мирзо Улугбекнинг йўлини кир-чир кийимларга ўралган нотаниш қаландар тўсиб чиқади. Афсуски, бу ерда: «Ё шоҳи-замон,—деб қичқиради қаландар.—Мен сендан хайр-эҳсон тилаётганим йўқ, адолат талаб қилмоқдаман, сен билан бирга Қорабоғда ўйнаб юрган Аҳмад мен бўламан», деганида, Улугбек отдан тушиб, у билан кўришмоқчи бўлади. Аммо қаландар: «Мен пирим эшон Хўжа Аҳрорнинг душмани билан қўл бериб кўришмоқни гуноҳ деб билурман»,—дея жавоб беради.

Адиб қаландар билан Мирзо Улугбек муносабати тас-
вири орқали мамлакатда вужудга келган огир вазиятга
ишора қилади. Ва шу билан чекланиб қолади, холос. Аф-
суски, бу ерда тарихчининг овози адибнинг овозини босиб
кетеди.

Миркарим Осим кўпинча тарихий фактларга суяниб
бадний образлар яратади.

«Ўзбекистон Педагогика нлмий текшириш институтида
мен мактабларда тарих ўқитиш методикаси устида иш
олиб борган эдим,— деб ҳикоя қилган эди Миркарим
Осим биз билан бўлган суҳбатиди.—Ўттизинчи йилларда
шу мавзуда икки-уч брошюрам ва бир неча мақолаларим
босилиб чиққан эди.

Ўрта мактабларнинг юқори синф ўқувчиларининг Ўрта
Осиёга бостириб кирган истилочиларга қарши кураш
олиб борган қаҳрамонлар, жаҳолатга қарши курашган
олимлар, адиблар ҳаёти билан таништириш учун мен 1939
йилдан бошлаб тарихий ҳикоя ва қиссалар ёза бошладим.

Ўз асарларининг тарихий манбаларга, баъзан афсо-
наларга суяниб ёзганман, уларда уйдирма шахслар йўқ
даражада. («Тилсиз гувоҳ» қиссаси бундан мустасно).

«Тўмарис» қиссасида ҳамма шахслар ва юз берган
воқеалар Геродотнинг «Тарих»ида қандай баён қилинган
бўлса, шундай ҳикоя қилинган. Аммо воқеаларни бир-би-
рига боғлаш, ўша замон урф-одатларининг кўрсатиш учун
бир-икки уйдирма шахс керак бўлиб қолди. Тўмариснинг
келини Зарина ва бир-икки персонажлар уйдирма шахс-
лардир.

«Ибн Сино» ҳақидаги қиссамда маърифат душмани
мулла Садриддин ва унинг дўсти, «Жайхун устидаги
булутлар»даги саройбон ва иккинчи даражали баъзи
шахсларни ўйлаб чиқарганман. Уларни хориж қилганда
бу икки улуг олимнинг бошидан ўтган ҳамма воқеалар,
ҳатто улар ўртасида бўлиб ўтган мунозаралар тарихий
манбаларда қандай баён қилинган бўлса, шундай берил-
ган.

«Темур малик», «Маҳмуд Торобий» қиссаларида тўқима ғазал ва шахслар йўқ.

«Ўттор» повестида уйдирма воқеаларга (чунончи Қулназар, Темиртош ва унинг севгилиси бошидан ўтган воқеаларга) нисбатан кўпроқ ўрин берилган. Агар уларнинг саргузаштлари батафсил баён этилганда қисса романга айланган ва унинг қиймати янада ошган бўларди. Қисса асосан тарихий манбаларнинг бадий иллюстрациясига айланиб қолган. Бу жиҳатдан унинг маърифий аҳамияти юқоридир.

Навоий тўғрисидаги ҳикоя ва очерклари бир-бирига узвий равишда боғланган бўлиб, улар бир бутун қиссани ташкил этган. Уларда уйдирма воқеалар йўқ, фақат, «Астробод»даги Ўғонберди тўқима шахсдир.

«Элчилар», «Хоразм элчиси»да воқеаларни бир-бирига боғлаш ва замона урф-одатларини кўрсатиш учун Ҳожи Бахшилло ва Матмурод каби шахсларни киритганман.

Ҳожи Бахшилло уйдирма шахс бўлса ҳам унинг бошидан ўтган воқеалар жуда характерлидир.

Тарихий ҳужжатларга кўра 1875 йили Москвага Бухордан элчи бўлиб борган Ҳожи Фаррух йўлда ўзининг хотини Санталатдан айрилиб қолади. Уни Москва элчиси Василий Даудов тўғри олиб қўяди. Василий ҳожини маст қилиб уйига жўнатади. Ҳожининг Волгада чўкиб кетишига ош қолади ва ҳоказо. (Муҳаммаджон Йўлдошевнинг «Москва билан Бухоро хоиликлари ўртадаги муносабатлари» деган китобига қаралсин).

Эски ҳужжатларда Хива хоилигида Келдибека, Олтинбека номини олган рус аёллари тилга олинади. Мен Олтинбекани уйдирма шахс Матмуроднинг севгилиси сифатида тасвир этганман. Қолган шахслар, юз берган ҳодисалар, хоилар ва рус князлари томонидан элчиларни қабул қилиш тартиби ҳужжатлардан олинган.

Мен повестимда тасвир этилган кўп жойларни бориб кўрдим. Москва Кремли, Бухоро ва Хива шаҳарлари,

Ўтзор тепада бўлиб, улар билан батафсил танишиб чиқдим».

«Тилсиз гувоҳ» повестида асосий қаҳрамонлар Исоҳота, унинг ўғиллари Ҳайдар, Комил, Аббужаббор бой ва Бўрихўжа ва бошқалар уйдирма шахслар бўлсалар ҳам уларнинг саргузаштлари колониал давр учун жуда характерлидир. Бу повестда тарихий шахсларга озроқ ўрин берилган, аммо 1916 йил, 1917 йил воқеалари ҳужжатларга ва революционерларнинг хотираларига асосланган. 1917 йил қўзғолони батафсил кўрсатилганда, революцион воқеалар қўшимча (уйдирма) эпизодлар билан бойитилганда асарнинг қиймати янада ошган бўларди. Адибнинг тарихий фактларни жонлантириш йўлида ўйлаб топган тўқималари ўзининг ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Аниқ фактларга таяниб иш кўриши жиҳатидан адиб асарларни Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Нисавийнинг «Султон Жалолиддин Мангубердиннинг сийрати», бухоролик машҳур сайёҳ Мирзо Сирожиддиннинг «Тухфа аҳли Бухоро» (Бухоро аҳлига тухфа), Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъхайн ва мажмаи баҳрайи», сайёҳ Ҳакимхон тўранинг «Мунтахаб—уттаворих», Афанасий Никитиннинг «Уч денгиз оша саёҳат»ига ўхшаб кетади. Фарқи ҳам бор. Миркарим Осимнинг асарларида бадиий тўқимадан фойдаланиш маҳорати кучли. Адиб зарур фактларга суяна туриб, ўзи тасвирлаётган воқеаларга муносабат билдиради. Шуниси қизиқки, Миркарим Осим мурожаат қилган айрим мавзулар бошқа адиблар томонидан ҳам бир печа бор қаламга олинган. Масалан, Алишер Навоийнинг болалиги ва ўсмирлик йиллари хусусида Б. Вадецкийнинг «Фоний» романи, Азиз Қаюмовнинг «Ажойиб кишилар ҳаёти» сериясида нашр қилинган «Алишер Навоий» китоби ва Л. Батъининг «Ҳаёт бўстони», Ойбекнинг «Алишернинг ёшлиги» сингари тарихий-биографик қиссалари мавжуд. Бу асарларда тилга олинган кўпгина фактлар ва тафсилотлар Миркарим Осимнинг «Зулмат ичра нур» қиссасида ҳам ҳикоя қилинган. Алишернинг

болалик йиллари, ота-онаси, мактабдош дўстлари, Ҳусайн билан орасида туғилган дўстона муносабатлар, те-мурийзодаларнинг тожу тахт учун олиб борган кураш-лари. Бир хил ҳаётий фактларнинг ҳар хил талқини.

Масалан: «Алишернинг ёшлиги» қиссасининг ёзилиши тарихи хусусида суюкли адабимизнинг рафиқаси Зарифа опа Саидносирова қуйидагиларни ёзади:

«Ойбек 1934—1936 йилларда «Навой» поэмасини ёзди. Лекин адиб айтмоқчи, бу машқ Навой образини яратиш йўлида чизилган бир эскиз эди. Кейин катта по-лотно—«Навой» романини яратди. Бу романда улуг шо-ир ва мутафаккир ҳаётининг етуклик даври ҳаққоний тасвирланади. Алишернинг ёшлигини қаламга олиш ния-ти адиб қалбида қирқинчи йилларнинг бошларида туғил-ган бўлиб, «Навой» романини ёзиш даврида бу иштиёқи кучайган эди. Тили, услуби жиҳатидан мазкур романга яқин бу қиссани 1967 йилда тугалланган бўлса-да, ўзига нисбатан ғоятда талабчан адиб уни қайтадан ишлаш мақ-сади бўлгани учун эълон қилишга ошиқмади».

Шоҳруҳ ҳаётининг энг сўнгги кунлари. Улуғбекнинг ил-ми нужумдаги кашфиётлари тилларда, элларда дoston. Шаҳзодалар ва турли хил вазиру вузаролар орасидаги низо-лар энг сўнгги нуқтасига қўтарилган.

Алишернинг кўз ўнгиди шовқин-суронлар билан лим-мо-лим тўла ҳаёт картиналари бирма-бир ўтади, турмуш-нинг турли поғоналарида турувчи одамлар, уларнинг ўз-ларига хос хулқи-одатлари, хатти-ҳаракатлари, мансаб йўлида олиб бораётган курашлари гавдаланади. Шулар билан бир қаторда ёш китобхон Алишернинг отаси кам-тар, муойим феълли, кўзлари ақлли, калта соқоли ўзи-га ярашган, жуссаси кичик Ғиёсиддин Қичкина, букчай-ган қаддида этаклари ерга сургалиб юрадиган зар тўн, оқ шоҳи саллада йирик гавҳар тожи ярқираб турган, қўл-ларида асл тошдан терилган тасбеҳни ушлаб юрадиган Шоҳруҳ Улуғбек таърифида гап кетса, ҳамиша очилиб-сочилиб кетадиган ажойиб рангдор услуб эгаси, туркий

йиёблар ила машҳур Қобулни тахаллусли, эллик ёшлардаги Мирсайд, доим отасини сўкиш билан овора бўлиб юрган Абдуллатиф, кенг, узун, кўк товар кўйлак устидан майин зарбоф камзул, оқ нафис шоҳи рўмол устида ғуж-ғуж ёқут, гавҳарлар қўндирилган тож, шода-шода дур, гавҳар, қашқар халқалар, билагузуклар, узуклар таққан Гавҳаршодбегим билан танишади. Уларнинг ўзларига хос феъли, юриш-туриши, муомаласи, мавқендан огоҳ бўлади.

Адиб Алишернинг шаҳзода Ҳусайн билан танишиши ва унинг билан бирга ўтказган пайтлари ҳақида ҳароратли сатрлар битади. «Бошида кичкина ипак салла, устида янги бахмал тўн, оёқларида зарҳал этик, камарга олтин сопи кичик ханжар суқилган Ҳусайн» образи китобхон кўз ўнгиде ёрқин гавдаланади. Ҳар бир нарсада иккала дўстни бир-биридан ажратиб турадиган фазилатлар равшан кўринади. Ҳусайн чуввос ҳайқиринқлар билан қиличбозлик қилаётган йигитларнинг машқини ўзгача бир завқ билан кузатади. Алишерни эса «майдонда чоғиб юрган отларнинг қайси бири сулув, қайси бири чопқирлиги, кабутарларнинг ажиб рақси» ўзига мафтун этади.

Ҳусайннинг шаҳзодаларга хос хатти-ҳаракатлари, қувлиги, Хонзодабегим билан Абдуллатиф орасида тез-тез бўлиб турадиган суҳбатлар, Гиёсиддин Қичкина билан Гулбегимнинг самимий муомалаларн, бобосининг қунт билан ғаровдан най ясаши, Ҳиротнинг «Майдони ситох» деб аталган катта майдонда паҳлавонлар кураши—буларнинг ҳаммаси ёш Алишернинг тасаввури орқали берилади. «Нихоятда саводли, пукни ўткир йигит билан нича табъи назм гўзал бир қизнинг» пок севгилари учун йигит қатл қилинганлиги Алишернинг кўзини очиб, ҳаёт ҳақидаги тасаввурини кенгайтиради.

Қиссанинг сўнгиде рамзий бир тасвир бор. Алишернинг бобоси ҳар доим шаҳзодаларнинг тож-тахт учун олиб бораётган бемаъни курашларини ҳикоя қилар эди. Ана шундай ҳикоялардан бирини эшитган Алишер қаттиқ ҳаяжонга тушади ва аста кўчага чиқади. «У энди бо-

лаларга қўшилиб ўйинга кириша олмади. Қўнглида бир олам фикр тўфони, кўзларида сирли ҳаяжон ёлқини, баъзан ҳаёлчан бир зум ўлтириб қоларди. Келажакнинг буюк шоири балки шу он кўнглида шеър тўқир эди».

Севимли адабимиз Ойбекнинг сўнгги асари бўлган «Алишернинг ёшлиги» қиссаси тасвирнинг тиниқлиги, образларнинг ёрқинлиги, тилининг пишиқлиги билан китобхонни ўзига ром қилиб қўяди.

Б. Вадецкийнинг «Фоний» романида Тверлик савдогар Микула Тверитни тасавури орқали Алишер Навоийнинг буюк гуманист шоир ва ажойиб инсон сифатидаги ўзига хос фазилатлари ҳикоя қилинади. Бу асар хусусида фикр юритилганда унинг биринчи навбатда рус китобхона учун мўлжаллаб ёзилганини эътибордан соқит қилиш мумкин эмас, негаки, ўзбек китобхоналарига аллақачонлар маълум бўлган Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг ёшлик йиллари, Султон Ҳусайн Бойқаронинг тахтни қўлга киритиш йўлида олиб борган курашлари, Ҳиротнинг диққатга сазовор жойлари, арнқлар, хонақоҳлар, мадрасалар, карвонсаройлар, одамларнинг урф-одатлари хусусида умумий маълумотлар берилади, холос. Аммо романда Алишер Навоий билан Гули орасида туғилган муҳаббат тарихига кенг ўрин ажратилади. Нозик дидли, сулув Гули болалигидан бери Навоий газалларини ёд олиб, завқланиб юрадди, у Алишернинг ўзига нисбатан айрича туйғуларини жуда қадрлайди. Алишер Навоий ҳам давлат ишларидан қўли бўшадигунча севгилисининг уйига келади. Аммо уларнинг тотли муҳаббати кўп ҳам узоққа чўзилмайди. Султон Ҳусайн Гулининг камбағал хонадонидан чиққанини эшитиб, аччиғи чиқади. Гулининг Навоий сийғари улуг бир зот учун номуносиб эканини айтади.

Гули Ҳусайн Бойқаро ҳарамида эшитган ҳақоратларини оқизмай-томизмай Алишер Навоийга айтиб беради:

«— Сарой аҳли билан сен-менга бориб ўтирмай, яхшии мендан бутунлай воз кечиб қўя қолинг. Ҳадя қилган севғаларингизни ҳам ўзингизга қайтариб бераман.

Алишер Навоий Гулини ҳаяжон билан бағрига тортди ва кучли эҳтирос билан ўпа бошлади.

— Қийинчиликлар чўчитиб қўйдими, жоним! Ахир, сенга чўпондан кўра вазир билан турмуш қурш оғир бўлишини айтмабмидим!»

Келтирилган бу диалогларнинг кимга қандай таъсир қилишини билмайман-у, аммо шахсан мен Гули билан Навоийнинг шу хилдаги ғайри-табиий муомалаларига ишоналмайман. Аввало Гулининг севган одамига айтган сўзлари жуда ҳам ҳиссиз, сўник сўзлар бўлиб қолган. Сўнгра унинг «ҳадя қилган совғаларингизни ўзингизга қайтариб бераман» деб айтган сўзлари ҳудди нотаниш кишига қилинган совуқ муомалани эслатади. Навоий ҳар сафар Гули билан учрашар экан, ўзини гунохкор одам сингари айбдор, деб билади. Негаки, у сабой аҳли томонидан Гулига қилинган адолатсиз муносабатни билса ҳам севгилисини тўзукроқ юната олмайди. Дарров тўшқунликка тўшади. Турли хил ҳақоратларга дош беролмаган Гули ўзини ҳоввўзга тапшайди, фожиали равишда ҳалок бўлади. Бизнингча, асарда Алишер Навоийнинг образи, аякча хира тортиб қолган. У ҳаминча инчамадан кўйиниб, ачиниб юради. Баъзан кўйиниб юринишининг сабабини ўзи ҳам билмайди. Ҳатто Тверлак элчи Микүла Тверитинга Россия билан Ҳирот орасида дўстона муносабатларни яхшилаш, савдо ишларининг фойдаси ҳусусида гапирганида ҳам қандайдир бир руҳсиз ҳолатда туриб фикр юритади. Бу ҳодисанинг сабаби аниқ. Негаки, адиб тарихий манбаларга кўр-кўрона эргашиб иш тутайди. Санъаткор сифатида Навоий образига ўзининг муносабатини билдирмайди. Шу сабабли, ёш китобхон буюк шоир ва халқпарвар, таниқли давлат арбобининг образини аниқ тасаввур қилишга қийналади.

Миркарим Осимнинг «Зулмат ичра нур» қиссасида ҳам Ойбек ва Вадецкий асарларида ҳикоя қилинган тафсилотлар тилга олинади. Аммо адиб Мирхонд, Хондамир, Восифий асарларига сўзма-сўз эргашмайди. Чунончи,

Алишер билан Ҳусайннинг болалик йиллари, Язд чўлидаги рўй берган воқеа, буюк тарихчи Шарафидин Али Яздий билан учрашув, қушлар тилига мафтун бўлиш, Паҳлавон Муҳаммаднинг ҳазили, Самарқанд сафари, Астробод сургуни, Хўжа Деҳдор ҳангомаси — буларнинг барчаси тарихий манбаларда неча марталаб қайд қилинган. Миркарим Осим бир қарашда илғаб олиш қийин бўлган майда-чуйда деталлар орқали Алишер Навоийнинг инсоний қиёфасини чизади. У фақат тарихий тафсилотларнинг энг зарурларинигина танлайди ва уларни ҳаёли ва билими кучи билан яна чуқурроқ тасвирлайди. Шу маънода Навоийнинг Астрободга қувғин қилиниш ҳикояси ибратли. Бу воқеа Ойбекнинг «Навоий» романида, «Навоий» фильмида, Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий», И. Мақсумовнинг «Навоий Астрободда» пьесаларида ҳам бир неча бор тилга олинган. Шунга қарамай Миркарим Осимнинг ҳикояси Навоийнинг буюк сиймосини ўзига хос тарзда ҳаққоний гавдалантиради. Назаримда Ҳусайн Бойқаро образи ҳам анча ишонарли бўлиб чиққан.

Ҳусайн Бойқаро саҳар уйқудан туриб, шаробдорини чақириб, бир коса майи ноб келтиришни буюради. Унинг аъзойи бадани карахт, боши сирқираб оғриб турарди. Май нўш қилиб олгандан кейин сал ўзига келиб, муҳокама юргиза бошлайди: «У юқори доирадаги мансабдорларнинг икки гуруҳга бўлиниб, баъзан зимдан, баъзан ошкора суратда кураш олиб бораётганлари устида ўйлай бошлади. Бир-бири билан олишаётган ҳарифларни тарозининг икки палласига қўйиб, қайси бирининг тоши оғир эканлигини чамалаб кўрди: вазир Хожя Афзал инсофли, диёнатли амалдор. Шаҳар майда савдогарлари, ҳунарамандлар, деҳқонлар ундан нолимайди, бож-хирожини инсоф билан ундиради, аммо хазина кундан-кунга бўшаб, турмуш чиқимдан орқада қолмоқда. Ахир зарур бўлиб қолганда икки туман динор топиб беролмаса-я! Подшоҳ деган дабдабали зиёфатлар бериб туриши, чигатой улу-

сининг беклари ва улуғ даражали мансабдорларига қимматбаҳо совғалар бериб, кўнглини олиб туриши керак-ку.

Маждиддин эса маккор ва олғир одам, агар ҳукумат жилови унга тутқазилса, хазинани дирам ва динар билан тўлдиради. Қип-қизил тилла билан тўлдиради, аммо ўзини ҳам унутмайди, халқнинг қонини ичиб зулукдек семиради... «Майли, семира берсин, бир куни қустириш ҳеч гап эмас».

Султон Ҳусайн Бойқаро дилида тугиб қўйилган режанинг амалга ошишига Алишер Навоий бошлиқ илм аҳли, фозилу фузало, қолаверса, бутун фуқаро норози бўлишини билади, шу сабабли бир амаллаб шоирни пойтахтидан узоқлаштириш чораларини излайди. У Астробод хусусидаги суҳбатни анча узоқдан бошлайди. Аввал ўзининг соғинган тобора оғирлашиб бораётганидан шикоят қилади. Бир зум бўлса ҳам шоирни ўзининг самимийлигига ишонтирмоқчи бўлади. Ҳатто Навоийнинг «ичкиликка кўп ружу қилинмаса, хусусан, эрта билан ичмоқнинг зарари кўпдир» деган гиналарига ҳам унчалик эътибор бермайди. Бошқа бир пайтда эҳтимол бу хилдаги кинояли сўзларни эшитмаган бўлур эди.

Ҳусайн Бойқаро кўнгил ёриб, дардини изҳор қила бошлайди: «Мамлакат гулзорининг ўт босиб кетган гўшасин обод қилмоқ керак, ё гапим номаъқулми?» Султоннинг суҳбат оҳанги, халқни ёқлаб гапириши Алишерни бир зум ром қилади. Султон кўпчилик манфаатини тилга олиб, Алишер Навоий сингари буюк шоирнинг халқпарварлигидан усталик билан фойдаланади ва уни Астрободга жўнаб кетнишга мажбур қилади.

Адиб Алишер Навоийнинг Астрободдаги фаолияти тасвири орқали ўша даврнинг ўта зиддиятли картинасини чизмоқчи бўлади. Бир томондан Маждиддин бошлиқ қора кучларнинг ҳийла-найранглари, иккинчи томондан, Астрободнинг оддий меҳнаткаш халқининг

аянчли аҳволи китобхон кўз ўнгига рўйи рост гавдала-
нади.

Миркарим Осим тасвири шу ерида шартта кесиб, ту-
гатиб қўя қолиши мумкин эди. Йўқ, адиб шоир Астро-
бодга келди ва у келиши билан меҳнаткаш халқ аҳволи
мутлақо яхшиланиб, қолди, дейиш билан чекланмайди.
Бир масала ичидан яна бир масала чиқариб, мавжуд ту-
зумнинг ич-ичидан чириб бораётганига ишора қилади. Шу
жиҳатдан шоирнинг жияни Мирҳайдар образи билан бог-
лиқ бўлган ҳикоя қизиқарли. Ўттиз бешларга бориб қол-
ган енгил табиат, ҳовлиқма, асабий, бу хипча бел, кенг
яғринли йигит баковулларнинг хиёнат йўлига кирган-
ларини эшитиши ҳамона шовқин кўтаради. Ва Ҳиротга
қайтиб борганидан кейин бир ичкилик зиёфатида «Сул-
тоннинг баковули Алишерни заҳарламоқчи бўлган эр-
миш» қабилида гап тарқатади. Бу гап дарҳол султоннинг
қулоғига етиб боради. Воқеанинг шу хилда ривож олиб
кетишидан қўрққан Ҳусайн Бойқаро Навоийни дарҳол
Ҳиротга қайтаради, Мирҳайдарни зиндонга ташлайди.
Ушбу тасвирилар орқали адиб китобхон нигоҳини сал-
танат атрофида бўлаётган ички зиддиятларга тор-
тади.

Еш китобхон «Зулмат ичра нур» тарихий-биографик
қиссасини ўқир экан, темурийзодалар орасида бўлиб ту-
радиган тожу тахт кураши тасвири билангина танишиб
қолмай, балки ўша даврнинг ўзига хос урф-одатлари,
турли хил кийимлар, шаҳарлар, қарвонсаройлар, бекат-
лар тасвири билан ҳам танишади. Масалан, асарда Ас-
робод шаҳри тасвири қуйидаги тарзда берилади: «Қаспий
денгизининг жанубий қирғоғида Димованд тоғининг эта-
гида ястаниб ётган бу шаҳар жуда обод, қарвонсаройла-
ри ва дўконлари бисёр эди. Хуросондан Қавказга ва ки-
чик Осиёга борадиган қарвон шу шаҳар орқали ўтар эди.
Аҳолиси курд, форс, озарбайжон ва туркманлардан ибор-
ат бўлган Астробод арининг инидек ғувиллар, кимхоб,
шойи тўн кийган аъёнлар, бойлар ва қирқ ямоқ бўз чо-

нонга ўралиб, кавушини зўрга судраган хунармандлар, ҳаммоллар, хизматкорлар, кўчаларни тўлдирган эди»¹.

Миркарим Осимнинг «Зулмат ичра нур» тарихий-биографик қиссасида ажойиб инсон, буюк шоир, йирик давлат арбоби Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятининг айрим қирралари ҳарорат билан ҳикоя қилинади. «Миркарим Осимнинг ижодий усули,—деб ёзади Н. Маллаев,—ушбу асар тўғрисида,—бошқа муаллифлардан катта фарқ қилади. М. Осим ҳикоя ва латифаларни йирикроқ бадний асарнинг таркибига киритиб, уни сингдириб юбормайди, балки ҳар бир ҳикоя ёки латифа асосида кичик бир асар яратади. У Хондамир ҳамда Восифий ҳикоя ва латифалари асосида «Яхшининг шарофати», «Паҳлавон Муҳаммаднинг ҳазили», «Боғи шамол бўсағасида» «Хожа Деҳдор ҳамгомаси», «Ҳирот доругаси» «Сеҳрли сўз» каби воқеий ҳикоялар яратади. Буларининг ҳар бири Алишер Навоийнинг ҳаёти ва у билан боғлиқ бўлган воқеалардан маълум бир эпизодни ташкил этади. М. Осим китобий манбаларга ортиқча эркин муносабатда бўлмайди. У аввало манбалардан муҳимроқ ҳикоя ва латифаларни танлаб олишга, улуг шоир ва мутафаккирларнинг ҳаёти ҳақида қизиқарли маълумот беришга интилади. Уларнинг асосини тўла сақлаб қолади. Бинобарин, Миркарим Осим ҳикоялари гўё Хондамир ва Восифий ҳикояларининг соддалаштирилган, ҳозирги ўзбек адабий тили билан баён этилган вариантларидек ўқилади. (Бу ҳикояларнинг ёш китобхонларга мўлжалланган бўлиши ҳам шуни тақозо этади). Аммо М. Осим ҳикоялари латифаларнинг айнан ўзи ва таржимаси дейиш ҳам хато бўлур эди. Муаллиф Хондамир ва Восифийдан «материал» олади, уни ўзига хос ижодий услуби ва усули билан ишлаб, воқеага, унинг мантиқига мувофиқ бўлган қўшимчалар кири-

¹ М. Осим. «Жайхун устида булутлар», Тарихий қиссалар. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1975, 184-бет.

тиб, фантазия ва бадий тўқимадан фойдаланиб янги асарлар яратади»¹. Шунга қарамай ёзувчи баъзан «Хикоя тилини соддалаштираман» деб, айрим ўринларда шоир образига мос тушмайдиган ибораларни ишлатади.

«Паҳлавон Муҳаммаднинг ҳазили» ҳикоясида шундай гап бор: «Таажжубдан кўзининг пахтаси чиқиб кетган ёш шоир, пинагини бузмай, шеър ўқиётган паҳлавонга тикилганича қотиб қолди».

Китобхон Навоийни буюк инсон деб тасаввур қилади. У ўз тасаввуридаги буюк шоирни «кўзининг пахтаси чиққан», «ёш шоир», «пинак бузмай», «қотиб қолган» ҳолда кўз ўнгига келтиролмайди. Бу ялпоқ ифодаларнинг бари ҳам Навоийнинг табиати учун қўполлик қилади. Бундан ташқари булар замонавий тил ифодаларидир»².

Навоий образини бачканалаштириш ҳоллари Б. Вадецкийнинг «Фоний» романида ҳам кўзга чалинади. Бу нуқсон айниқса Навоий билан Гулининг муносабатларини тасвирловчи сахналарда равшан кўринади.

Гули Султон саройида эшитган сўзларини куйиб-пишиб Навоийга айтади.

Тарихий шахсларнинг ҳаёти ва фаолияти хусусида ёзилган асарларда икки хил нуқсон кўзга ташланиб қолмоқда. Биринчиси, ўша шахслар ҳаётига доир икир-чикирлар кўпайиб кетиб, уларнинг фаолиятидаги етакчи томонларнинг сусайиб қолиши. Иккинчиси, тарихий шахслар эришган муваффақиятларнинг осонгина рўй бериб қолиши масаласидир. Бу албатта тўғри эмас. Алломалар, султонлар, халқ йўлбошчиларининг фаолияти бутун мураккаблиги билан тасвирланиши лозим.

В. Смирнова—Ракитинанинг «Абу Али ибн Сино» ном-

¹ Н. Маллаев. «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти». Фафур Гулом номи Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1974. 373—374-бетлар.

² И. Ғофуров. «Жозиб», Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

ли тарихий биографик қиссасида Ибн Синонинг ҳаётига доир жуда кўп тафсилотлар келтирилади. Натижада унинг табиат илми соҳасида олиб борган ижодий изланишлари бир оз хиралашиб қолади. Тўғри, қиссада Ўрта Осиёнинг минг йил муқаддам яшаган жаҳоншумул олими — улуғ ҳакими, риёзиони, мунажжими, файласуфи, шоири ва бастакори Ҳусайн (Ибн Сино) нинг ҳаёти, кўпқиррали илмий фаолияти, меҳнаткаш халқ саломатлиги йўлида олиб борган фидоийлиги анча қизиқарли ҳикоя қилинади. Табиатан зеҳни ўткир, тийрак Ҳусайннинг болалиги, илмга бўлган қизғин муҳаббати, устози Нотилий билан қилинган суҳбатлар, ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса ҳам ҳақиқат излаши—буларнинг барчаси китобхон кўз ўнгидан бирма-бир ўтади.

Мана, Ҳусайн ўн тўрт ёшга кирган. Бўйи анча чўзилиб, устки лабида қора майса пайдо бўлган. Унинг келишган қадду қоматига ўткинчи хотин-қизлар ҳам лоқайд қарамайдиган бўлишган. Аммо у гўё савдойидек, ҳамма нарсани унутиб, кечаю кундуз ўқигани ўқиган. Ҳусайн ўз хонасиининг эшикларини бекитиб кун бўйи китобдан бош кўтармайди. Кечалари ҳам алламаҳалгача кичик деразасидан кичик шамнинг заиф нури кўриниб турарди. Атрофдагиларнинг ташвиш билан айтган гапларини эшитганда, у жилмайиб китобдан бош кўтарар, лекин чехрасида на хасталик, на ҳорғинчилик аломати сезилмасди. Ҳаёт чархалаги шундай бир нарсани, у доимо бир маромда айланиб туради. Унинг ҳаракати бир қарашда унчалик кўзга чалинмаса ҳам аслида кишилар тақдирида ўз муҳрини қолдиради. Шу тариқа тарих ғилдираги деган ажойиб тушунча ҳосил қилади. Тарих ғилдираги ҳар бир нарсага ўта қизиқиб қаровчи, синчков Ҳусайннинг ҳам кўзини оча бошлади. Мана, улар хонадониди тинчгина нафас олиб яшаётган ошпазнинг ўғли—отбоқар Али тўсатдан бетоб бўлиб қолди. Мулла табиб қиш чилласида Алини музлаб ётган ҳовузда чўмилтиради. Шу кеча Ҳусайн мижжа қоқмай чиқди, Алининг изтиробли

Юзи, қиш кўнининг аччиқ совуғи, муздек ҳовузда қўмили-тириш—шуларнинг ҳаммаси унга ором бермайди. Ҳусайн ҳанузгача оғир касални кўрмаган, унга иши тушмаган эди. Бугун анови қабиҳ табиб айтгандай, одам бадани-даги қувватнинг ер, сув, ўт ва ҳаво билан алоқаси ҳақи-да ҳеч қандай тасаввури йўқ эди, аммо бундай бўлмаса керак, деган беомон шубҳа юрагини кемирар, унга сира ором бермасди. Шу тариқа Ҳусайн риёзиёт, фалсафа син-гари фанлар қатори табобат илмининг сир у асрори билан қизиқиб қолади. Бу йўлда тиниб-тинчимайди, ойлаб кутубхоналарда ўтириб мутолаа билан шуғулланади, ўзи-дан олдин ўтган олимларнинг илмий тажрибаларини син-чиклаб ўрганади. Ҳусайн ўз илмини, тажрибасини ва ис-теъдодини инсонпарварлик йўлига хизмат қилдиради. Ёзувчи ёш китобхонларга буюк олимнинг инсоний қиёфа-си хусусида маълум тасаввур беради. Лекин шунга қара-май унинг фаолиятидаги етакчи томонлар икир-чикир тафсилотлар орасига қўмилиб қолади. Гоҳи Ибн Сино яшаган реал замин нафаси билинмай қолади. Айтай-лик, Ибн Синонинг табобат, риёзат, фалсафа соҳасида олиб борган изланишлари мантиқий равишда динни ин-кор қилади. Аммо олимнинг мураккаб ҳаёт йўли таҳлил қилинар экан, бир зум бўлса ҳам у яшаган муҳитни унут-иб бўлмайди. Демокримизки, Ибн Сино дин мутаассиб-лари билан кескин равишда кураш олиб борган бўлса ҳам, динни бутунлай инкор қилган эмас.

Миркарим Осимнинг «Жайхун устида булутлар», Кла-ра Моисееванинг «Доно Беруний юлдузлари», Михаил Федоровнинг «Беруний ҳақида новеллалар» тарихий-био-график киссалари, қорақалпоқ ёзувчиси Ҳазоқ Бекбау-ловнинг «Қиётлик дарбадар» биографик романларида Беруний ҳаёти ва кўпқиррали фаолияти ҳикоя қилинади.

Аввало тўртала асарда ҳам Берунийнинг болалиги, оилавий аҳволи, устозлари ҳақида бир-бирига ўхшаш маълумотлар берилади. Агар бу асарларда ҳикоя қилин-ган воқеаларни тарихий манбалар билан қиёс қилинса,

Миркарим Осим, М. Федоров ва Ҷузозқ Бекбауловларнинг тарихий ҳужжатларни анча пухта ўрганганлиги билиниб туради. «Жайхун устида булутлар»да Абу Райҳоннинг илм олиш йўлида чеккан заҳматлари тасвирида Миркарим Осим ижодкордан кўра Миркарим Осим тарихчи устун бўлиб қолганини англатади. Шу туфайли қиссада баъзан умумий қайдлар керагидан ортиқча кўпайиб қолади. «Беруний қадимги юнон ва Урта Осиё жуғрофионларининг асарлариини ўқишга киришиб кетди. Батлимус ер куррасининг глобусини ясаш йўллариини ўргатган эди. Ийгирма бир ёшга кирган ёш олим диаметрини етти газ келадиған катта глобус ясади.

Турли мамлакатлар, шаҳарларнинг жуғрофий мавқеи ораллиқларидаги масофани белгилловчи чизиқлар чизди. Ҳатто устуванинг (экватор) жанубида қуруқлик йўқ, деб ўйлагани учун уни кўк ранга бўяди. Бундан бошқа самовий жисмлар устидан мушоҳада олиб бориш учун устурлаблар, бурчак ўлчайдиган катта асбоблар ясади... Ёши йигирма иккига қадам қўйганида Берунийни ҳам ҳодисалар сели юмалатиб ўзи билан бирга жанубга олиб кетди, уни фозил одамлар ва ўзини олим ҳисоблаган мақтанчоқ пулдорлар, мағрур подшоҳлар билан тўқнаштирдн. Унинг тартибсиз, жўшқин фикрлари мунтазам бир шаклга кириб, вояга етди».

Аммо шунга қарамай, адибнинг тиниқ ифода услуби, қаҳрамонларнинг ўзига хос руҳий оламини чизишдаги маҳоратини тан олмай илож йўқ.

М. Федоровнинг «Беруний ҳақида повеллалари»да Берунийнинг қарматийлар вакили Уста Ғариб билан мупосабатлари анча батафсил ҳикоя қилнади. Қарматийлар жамиятнинг турли пиллаояларида турувчи табақаларни тенглаштириш гоёсини илгари сурадилар. Уларнинг гоёси Берунийга ҳам ёқиб қолади. Афсуски, адиб Беруний билан қарматийларнинг алоқаси тасвири орқали жиддий ижтимоий масалаларни кўтариб чиқа олмайди. Бу ерда адиб шахсиятидаги ижодкорлик фазилатлари бирмунча

сўниб, тарихчи сифатидаги хислатлари «бўртиб» кўринган. Қорақалноқ ёзувчиси Уразоқ Бекбауловнинг «Қувғин» романида Берунийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига доир тафсилотлар устма-уст қалаштириб ташланади. Қадимий Қиёт шаҳрининг карвонсаройлари, бог-роғлари, Жайхун дарёси ҳақида тўқилган турли хил чўнчақ ва афсоналар, шаҳзода Абдуллоҳнинг тахтга минishi, унинг олиб борган ножддий сисёти—буларнинг барчаси, албатта Беруний тарбия тонган шаронтий тасаввур қилишига озми-кўми имкон беради. Рост гап. Романида Берунийнинг болалик йиллари анча ихлос билан тасвирланган. Шох Абдуллоҳ ўз мулозимлари билан шаҳарга жўнаб экан, одати бўйича шаҳар чеккасидаги Беруи қишлоғида бир зум тўхтаб, отларини сугориб ўтмоқчи бўлади. Шу пайт Тош қудуққа яқин ҳовлилардан бирида чақалоқ йиғиси эшитилади. Анъанага кўра йиғи ўғил болалики бўлса, шохнинг ови ўнгидан келади. Шохнинг бахтига чақалоқ ўғил бола бўлиб чиқади. Шохнинг олий фармони билан чақалоқ дарров сарой тарбиясига олинади. Машҳур олим Абу Наср унга илм ўргатмоқчи бўлади. «Муҳаммад илмга қизиқиб қолди,—деб ёзади Уразоқ Бекбаулов,—у ҳаминша устози Абу Насрнинг кетидан соядек эргашиб юради. Йиллар ўтган сайини устоз билан шогирд орасида тутилган самимий муносабатлар мустаҳкамланиб борди. Одамлар уларни гоҳида мадрасадагина учратиб туришарди. Устози ёзиш ёки тажриба олиб бориш билан шугулланса, шогирди унинг хатти-ҳаракатларини зимдан кузатиб ўтирарди». Ёш Муҳаммаднинг зеҳни, илмга чанқоқлиги барчани ҳайратда қолдиради. Тез кун ичида у илму пужум, ҳандаса, геодезия, астрономия, музика, табобат, тил соҳасидаги барча билимларини ўзлаштириб олади. Ва ҳатто яқин Шарқ билан Урта Осиёда биринчи бўлиб, глобус ясайди. Хуллас, Беруний қайси бир иш билан шугулланмасин, дарров ҳал бўлиб қолаверади. Мана шу тарзда Абу Райҳон Берунийнинг илмий кашфиётлари ҳақида умумий маълумотлар берилади.

Биз, умумий маълумотлар иборасини алоҳида урғу билан айтаётирмиз. Демокчимизки, олимнинг мураккаб илмий изланишлари дуруст очилмай қолган. Тўғри, адиб Беруний ҳаётида рўй берган муҳим воқеаларни тарихий санаалар билан боғлаб ҳикоя қилади. Ҳатто ўз мулоҳазаларини далиллаш учун ҳужжатларга ўрни билан мурожаат ҳам қилолди. Маълумки, ҳужжатлар ҳеч қачон бадний таҳлил ўрнини боса олмайди. Бинобарин, адиб ҳужжатларнинг қули бўлиб қолган. Аксинча, Қлара Монсееванинг «Дано Берунийнинг юлдузлари» повестида бадний тўқнамага анча кенг эрк бериб юборилган. Асар қаҳрамонларидан бири савдогар Муҳаммад ал-Хосиёдниги ўғли Ёқуб тўсатдан ҳарорати ошиб, ётиб қолади. Савдогар ёлғиз ўғли учун бутун бойлигини ҳам беришга тайёр. Ҳеч бир кимса унинг дардига даво тополмайди. Шу пайт кимдир карвонсаройда машҳур олим Абу Райҳон ал Беруний ҳам истиқомат қилаётганини айтиб қолади. Муҳаммад шошиб-пишиб олимнинг олдига илтимос билан боради. Ниҳоят Ёқуб шифо топади. Олим билан учрашув савдогар ўғли Ёқубнинг қалбида чуқур таассурот қолдиради. Қиссада Берунийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига доир ҳикоя унинг шогирди Ёқуб тилидан берилади.

Миркарим Осим, Уразоқ Бекбаулов, Михаил Федоровлар Берунийнинг ҳаёти ва илмий фаолиятига доир барча пикр-чикир маълумотларни ҳикоя қилишга интилсалар, Қлара Монсеева энг муҳимларни хусусида кенг тўхтайдн. Шу жиҳатдан унинг Маъмун саройида тўпланган олимлар давраси хусусидаги ҳикояси ибратли. Берунийнинг ижтимоий ҳаётда ўйнаган родини тушунишда унинг шоҳ саройидаги фаолияти билан танишиш муҳим аҳамиятга эга. Айрим тарихий манбаларда Беруний билан Маъмуннинг муносабатлари бир мунча идеаллаштириб берилади. Гўё Хоразм шоҳи Маъмун олимнинг илмий ғояларини ҳамиша қўллаб-қувватлаган. Ҳатто бу соҳада дин пешволарининг фикрларини ҳам менсимай қўйган. Ҳарқалай, адиб бир зум бўлса ҳам олим билан шоҳ орасидаги тафо-

вутин ва улар муносабатларидаги нозик жиҳатларни унутмаслиги лозим. Маъмун саройидаги олимлар йиғилишида Беруний ерини айлангани қонунини қаттиқ туриб ҳимоя қилади. Табiiйки, дишдорлар унинг бу фикрини «ҳазм» қила олмайдилар. Демак, бу масалани бутун мураккаблиги билан аке этириши лозим бўлади. Масалан, Павел Булгаков ва Шухрат Аббосовнинг «Беруний» фильмида Беруний билан Ғазна султони Маҳмуд Ғазнавийнинг муносабатлари бирмунча идеаллаштириб аке этирилган. Тўғри, тарихий ҳужжатларда олим билан султон орасида бўлиб ўтган воқеалар анча кенг ва муфассал ёритилди. Ҳужжатларда Султон Маҳмуд Ғазнавий Берунийни турли хил йўллар билан ҳўрлаганлиги тилга олинди. Фильмда бўлса олим ҳадеб Султонга насихат қилади, ақл ўргатади. Уларнинг муомалалари устоз билан шогирдининг муомалаларига айнан ўхшаб кетади. Бу ҳодиса тарихий ҳақиқатнинг бузиб аке этирилганлиги нишонаси, бинобарин, бадний ҳақиқат сифатида ҳам китобхонларни нишонтирмайди.

Тарихий мавзуга қўл урган ҳар бир адиб, тарихий фактларга суянган ҳолда бадний ҳақиқат яратиш лозимлигини унутмаслиги керак. Мен бу ерда айрим тарихий манбаларининг турлича талқин қилинишини ҳам кўзда тутаетирман. Масалан, бадний китобларда Берунийнинг иттиҳаётини турлича талқин қилиниб келинмоқда. В. Смирнова-Ракишанин «Абу Али ибн Сино» қиссасида ҳикоя қилинишича, Беруний Бухорога борганида Ибн Синони топиб, унинг билан танишди. У Ибн Синога қарата шундай дейди:

«Сиз ҳали ёшсиз, лекин менинг укамсиз, бинобарин, кеча келган иккинчи хушхабарни ҳам Сизга айтиб қўймоқчиман. Дўстларимнинг хабарига қараганда, уйда—Хоразмда хотиним қиз кўрибди, отини Райҳон қўйибдилар». Уразоқ Бекбауловнинг «Қувғин» романида олимнинг Қундуз деган бир камбағал қизига уйлангани ва ундан фарзанд кўргани, исмини Райҳон деб атагани нақл

қилинадн. Миркарим Осим, Клара Монсееваларнинг қиссаларида Берунийнинг умр бўйи бўйдоқ ўтгани, аммо Райҳона исмли қизга муҳаббат қўйгани тилга олинади. Бошқа бир тафсилли олиб кўрайлик. «У Султон Маҳмудни икки сўймаса ҳам Ҳиндистон сафарида бирга бўлишга жондидидан рози бўлди». (К. Монсеева «Дони Берунийнинг юлдузлари»), «Қармат Абдисамад Аввалнинг қатл қилинганини кузатган Беруний иситмаси охириб ётиб қолди. Сал ўзига келиши билан Султон Маҳмуд уни Ҳиндистонга жўплатиб юборади». (М. Федоров «Беруний ҳақида повеллалар»).

Шу ҳилдаги бир-бирига мутлақо ўхшамайдиган қўнгинга фактларни келтиравериши мумкин. Бизнинг иситгимиз келтирилган ҳар бир фактнинг мағзи чақилса ва шу орқали тарихий шахслар ҳаётининг мураккаблиги кўрсатилса, тарихий манзуда ҳикоя қилувчи асарни қўлга олган китобхон ундан ўз замони учун зарур бўлган ҳам-оҳанглик бўлишини иситайди. Агар ҳам-оҳанглик иллари санъаткорона қилиб уланмаса, ўша асарнинг тарбиявий аҳамияти кам самарали бўлиб қолади.

Тарихий фактларга суялган ҳолда давр ҳақиқатини гавдалантириши Комил Икромовнинг «Маҳмуд дорбоз» қиссасида ўзига хос равишда акс этган. Бу асар ёш китобхон ҳаётини узоқ ўтмиши—XIII асрнинг охири—XIV асрнинг биричи ярнига элтади. Бу даврда қадимий Хоразм днёрида афсонавий баҳодир ва буюк шоир Паҳлавон Маҳмуд яшаган. Адиб Хивадаги шоир мақбараси деворларига битилган рубоийлар, халқ орасида тарқалган ривоят ва афсоналарга суялиб, улғ сиймонинг жозибали образини яратади. Паҳлавон Маҳмуд донишманд ва гоят исстеъдодли, камтарин, очик қўнгил ва соф виждонли инсон сифатида китобхон кўз ўнгиде гавдаланади. Комил Икромов ҳаминша ҳақиқат излаган ростгўй қаҳрамонининг машаққатли ҳаётини шоирларли тарзда тасвирлайди. Маҳмуд тўғри сўзлиги учун жоҳил ва подон Хива шайхи Саид Аловуддин томонидан она юртидан ба-

дарга қилнади. У орадан кўп ўтгачгина, сон-сапоқсиз жасоратлар кўрсатиб, кўпгина ғаройиб саргузаштларни бошидан кечириб Хоразмга қайтади. Маҳмуд дарбадарликда юрган йилларда шоирнинг онасини шайхнинг ялоқ-хўри мулла Мухтор очликка маҳкум этиб, ҳалок қилган, ҳовли-жойи вайрон бўлган эди...

Паҳлавон Маҳмуд донолиги, баҳодирона қудрати, буюк истеъдоди ва юксак маҳорати билан халқнинг меҳр-муҳаббатини қозонади. У адолатни, оддий меҳнаткаш эл манфаатини қаттиқ туриб ҳимоя қилар, шу сабабли халқ орасида обрў ва мартабаси баланд, қора иниятли шайху муллаларнинг эса қўли қисқа эди. Паҳлавон Маҳмуднинг шуҳрати шоир вафотидан кейин ҳам сўнмай, тескаричи дин аҳлини, замона зўрларини тинч қўймади. Натижада улар бу улуг инсоннинг пок номи ва таъсирдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга қарор қилиб, уни авлиё деб эълон этадилар.

Қисса Хива бозори тасвири билан бошланиб, яна шу манзара тасвири билан хотималанади. Асарнинг аввалидаги бозорда мулла Мухтор шайх Саид Аловуддин топшириғи билан «дин душмани», «шаккок» Маҳмуд ортидан айғоқчилик қилиб юради. Қисса сўнгида тасвирланган бозор эса шоир вафотидан беш аср кейин Паҳлавон Маҳмуд мақбараси пойида ҳамон гавжум, ҳамон ўша даврдағидай шовқин-сурон билан яшайди. Дунёда эса бу даврда қанчадан-қанча буюк воқеалар содир бўлди. «Колумб Американи кашф этди. Ньютон бутун олам тортилиш қонунини очди. Шекспир ўз пьеса ва сонетларини яратди. Францияда инқилоб содир бўлди. Россияда декабристлар қўзғолон кўтарди». Хивада эса ҳамон шайх Саид Аловуддин замонасидагидек одатлар ҳукм суради: «Ҳар ким ўзида бори билан савдо қилади. Бой—ҳаромдан топганни, камбағал—ишлаб қўлга киритганини, ўғри—ўғирлик молини, гадо ва ногиронлар эса ўзларининг турқи-тароватини «бозорга солади». Худди ўша—қадимги даврлардагидек «қорни катта муллалар, танасига жир

битаётган муллаваччалар», хон ясовуллари бозорда хўжайини. «Ҳеч ким ясовулнинг мушугини «пишт» дея олмайди, ҳеч ким берган нарсасининг ҳақини талаб қилолмайди, ҳукуматчилики!»

Хива «Минг бир кеча» эртакларида тасвирланганидек, оғир уйқуга чўмган. Қиссада бу ҳолатни аниқловчи бир неча жумла бор. Бу сатрлар минг йиллик уйқуга кетган шаҳар ҳақидаги тасаввурнинг қанчалик алдамчи эканлигиндан дарак беради. Қиссанинг аввали ва хотимасида келтирилган бу калималарда бизнинг ҳозирги кунимизга иншора қилинади. Қомил Икромов ёш китобхонга Хоразм дёрига Октябрь инқилоби қандай фаровонлик келтиргани ҳусусида батафсил гапириб ўтирмайди. Бу нарса ўз-ўзидан келиб чиқади. Чунки асарни ўқиган ҳар бир китобхон қисса қаҳрамони ва унинг дўстлари, ҳамда издошлари билан бойлар, шайху муллалар, ҳуллас, замон зўрларининг ҳокимиятини ағдариб ташлаб, меҳнаткаш халқ, ҳукмронлигини ўрнатган марди-майдонлар орасида маънавий яқинлик борлигини осонгина фаҳмлаб олади. Асар китобхонда эзгулик, муҳаббат ва садоқат туйғуларининг ўлмаслиги, ҳунар ва истеъдод қудрати, ҳақиқат учун курашнинг мангулиги ҳақида чуқур фикр уйғотади.

Қомил Икромовнинг узоқ ўтмиш мавзуидаги «Маҳмуд дорбоз» қиссаси ёш китобхон диққатини қайта-қайта ҳозирги кунимизга қаратади. Бу жуда қонунийдир. Чунки Паҳлавон Маҳмуд курашган текин-хўрлик ва насткашлик, жаҳолат ва подонлик, аблаҳлик ва кўролмаслик каби иллатлар гоят яшовчандир. Бундай иллатларга қарши олиб борилаётган жанг ҳали тўхтаган эмас. Демакки, асарда бугунги ҳаётимиз учун гоят муҳим бўлган масалалар кўтарилган. Қиссада «... ҳар бир тарихий шахс... айни замонда оддий бир одам, бошқалар каби севадиган, нафратланадиган, дардланадиган ва суюнадиган, орзу ва умид қиладиган одам»

эканлиги сезилиб туради.¹ Асарнинг қиммати ана шунда.

Михаил Федоровнинг «Ғуломлар» диалогиясида халқимиз тарихининг энг кам ўрганилган даври ҳикоя қилинади. Бу асарда юз берган воқеалар XI асрнинг бошларида бўлиб ўтади. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу даврга келиб, фуқаро бошига жуда кўп қора кунлар тушади. Самарқанд ҳокими Али Тегин марказлашган салтанат қуриш мақсадида ҳадсиз қирғишлар уюштиради. Унинг Қашқар ҳокими Қодирхон билан олиб борган урушлари мамлакатини ортқ даражада заифлаштириб қўяди. Ҳокимлар халқни турли хил йўллар билан шафқатсиз равишда талайди. Салтанат халқни жиловлаб турish учун мунтазам ҳолда сарой гвардияси — ғуломларни сақлар эди. Ғуломлар ҳокимларнинг ҳовли-жойларини қўриқлар, савдо карвонларини ҳимоя қилар, босқинчилик урушларида актив фаолият кўрсатар эдилар. Улар орасида писоф, диёнат билан иш кўрадиган ғуломлар ҳам учраб турарди. Тарихий манбаларда қайд қилинишича, айрим ғуломлар ўз истеъодлари туйғайли вилоят ҳокимлиги ва ҳатто ҳарбий саркарда даражасига ҳам кўтарилганлар. Улар орасида ҳокимларнинг адолатсиз ишлари билан чиқиша олмай халқ тарафига ўтиб кетганлари ҳам бўлган. Хулласи, ғуломларнинг ўзига хос ва мураккаб тарихи кўпгина асарларнинг мавзуси бўла олиши мумкин.

«Ғуломлар» диалогияси икки ёш ўсмир Қосим билан Мансурнинг сафарга чиқиш тасвири билан бошланади. Эркинликда яшаб ўрганган бу икки йигит назарида абадул-абад қишлоқда яшаб қолиш ўлим билан баробар. Улар олис юртларга чиқиб, ўзларининг бахтини синаб кўрмоқчи бўладилар. Тақдирнинг тақозоси билан дўстлар савдо карвонига қўшилиб олишадн. Аммо карвоннинг бир маромда имиллаб юриши романтик

¹ В. Г. Белинский. «Танланган асарлар». Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти. Тошкент. 1955, 130—134-бетлар.

табиатли дўстларини ортиқ даражада зериктириб юборадди. Ахийри, бўлмайди. Мансур билан Қосим қарвондан ажралиб, ўз билгиларича хатарли йўл танлайдилар ва шу тариқа улар қул савдоси билан шуғулланувчи гурўҳнинг қонқонига пилиниб қоладилар. Шу тариқа Мансур билан Қосимнинг ғулумлик даври бошланади. Абу Бакир номли ўта айёр савдогар бу иккала ғулумни Самарқанд ҳокими Али Тегинга тортиқ қилади. Ҳоким саройида хизмат қилиш осон эмас эди. Улар ҳар қадамда турли хил қийинчиликларга рўнара бўларди. Гоҳ тишимсиз жанглар, гоҳ махфий топишириқлар дўстларнинг тинча мадорини қуритарди. Аммо Мансур билан Қосим қийинчиликлар олдида довдираб қолишмайди, балки доимо ақл билан, фаҳм-фаросат билан иш кўрадилар. Тўғри, адиб иккала дўстнинг Али Тегин саройига келгунга қадар саргузаштини анча қизиқарли тасвирлайди. Шу билан бирга диалогияда бош қаҳрамонлар образларига тегишли бир қатор муаммолар ҳам борки, бу ҳақда жиддий сўзлашиб олиш керакка ўхшайди. Биринчи масала Мансур образи билан боғлиқ. Иккинчиси, Самарқанд ҳокими Али Тегин хатти-ҳаракатлари талқини хусусида. Тўғри, Мансур сарой ғулумлари орасида ўта зийраклиги билан яққол ажралиб туради. Аммо унинг қарматийлар билан яқинлашуви, асирликка тушган Бўритегин билан умумий тил топишуви, озодлик курашчиси даражасига кўтарилиши етарли даражада асосланмай қолган.

Маълумки, тарих саҳифаларини қайта ўқиётган ва бинобарин бадий тиклаётган адиб ҳеч қачон синфийлик масаласини унутмаслиги лозим. Бу хусусда фикр юритаётганимизнинг боиси Михаил Федоровнинг «Ғулумлар» диалогиясида Самарқанд ҳокими Али Тегин хулқи, одати, хатти-ҳаракатлари тасвирида гоҳи адибнинг аниқ позицияси кўринмай қолади. Бир қарашда Али Тегин олиб бораётган сиёсат ёш китобхонлар назарида жуда ҳам адолатли бир нарсга бўлиб кўринади.

Негаки, Самарқанд ҳокими олиб борган сиёсатнинг синфий моҳияти чуқур қилиб очилмайди.

Айнан шунга ўхшаш нуқсонни Клара Моисееванинг «Муғ тоғининг сирлари» қиссасида ҳам учратиш мумкин. Бу қиссада рўй берадиган воқеалар саккизинчи асрнинг бошларида рўй беради. Араб истилочилари ҳар қандай йўллар билан суғдларни асоратда тутиб турмоқчи бўладилар. Бир умр қулликда яшаш жонига теккан суғд халқи арабларнинг босқинчилик сиёсатиға қарши исён кўтаради. Бу исёнға Панж ҳокими Диваштич раҳнамолик қилади. Аммо исён тузук раҳбарлиқнинг йўқлиги туфайли тезда тугатилади. Диваштич араблар қўлиға асир тушади. Аммо унинг олиб борган сиёсати халқ орасида қўллаб-қувватланади. Бу шунчаки айтишгагина осон. Аслида сўғдиёнада асрлар бўйи, шу жумладан Диваштич замонида ҳам камбағаллар билан бойлар орасида жиддий тўқнашувлар бўлиб келар эди. Сугдиёналик бойлар араблар билан ҳам тил топиб олишган эди. Қиссанинг бир жойида сўғдиёна ҳокими турклар ҳақида сўз юрита туриб, уларнинг ўта айёр бир халқ эканлигига ишора қилади. Бир сўз билан айтганда «Диваштич Сўғдиёнанинг мутлоқ ҳокими». Шундай экан қандай қилиб у халқ озодлик ҳаракатининг йўлбошчиси даражасига кўтарилди? Тўғри, қиссада озодлик йўлиға жонини тиккан Аспанзат ва ажойиб рассом Руставларнинг ҳаёт йўли анча қизиқарли тасвирланган. Аммо асарда ёшларға нотўғри тасаввур берадиган бир хато фикр тез-тез тилға олиниб туради. Сўғдиёна давлатининг аҳолиси хусусида кўп ноаниқликлар бор. Қитобға ёзилган сўз бошида қуйидаги фикрларни ўқиймиз:

«Муғ тоғининг сир» деб номлаган бу тарихий поведста Ўрта Осиёнинг энг қадимги давлатларидан бири Сўғдиёна ва унинг халқи — тожикларнинг ўтмиши ҳақида ҳикоя қилинади. Сўғдиёна давлатининг Маркази Самарқанд эди». Сўз бошида тилға олинган бу фикр бу-

туи қисса давомида яна бир неча бир бор такрорланади. Панж ҳокими Диваштич Сўғдиёнага келиб қолган айрим туркларнинг айёрлигини ҳам бир неча бор тилга олади. Қолаверса, адиба қиссанинг Самарқанд шаҳри тасвирига бағишланган қисмида ёзади: «Самарқанд карвон саройлари ҳаминша одамлар билан тўлиб-тошиб кетар эди. Бу ерда туркларни ҳам, русларни ҳам, шошликларни ҳам учратиш мумкин эди».¹

Клара Моисееванинг тарихий ҳужжатларни чуқур ва атрофлича ўрганмагани шундоққина кўриниб турибди. Ахир, Самарқанднинг туб халқларидан бири сифатида тан олинган туркларни «карвонсаройларда туркларни ҳам учратиш мумкин» эди деб айтиш бу тарихий ҳақиқатни айни бузиш дегани. Сўғдиёнанинг аҳолиси ҳусусида шу тарздаги чалкаш маълумотлар ёшлар тарбиясига зиён етказадди.

Болалар учун ёзилган асарларда сифийлик тушунчасига алоҳида эътибор бериш лозим. Мен шу ўринда Сергей Алексеевнинг Степан Разин, Пётр I, Суворов ҳақида ҳикоя қилувчи асарларига диққатни тортмоқчиман. Бу асарларда қаҳрамонларнинг тарихда ўйнаган буюк хизматлари ҳам, йўл қўйган нуқсонлари ҳам рўйрост тасвирланади. Масалан, «Суворов ва рус солдатлари ҳақида ҳикоялар» китобида деҳқонлар саркарда олдига адолат истаб келишади. Улардан бири бегуноҳ таёқ егани, иккинчиси, хўжайинга салом бермагани, учинчиси қарзини узмагани туфайли жазо олганларини айтадилар.

Суворов бариннинг тутган сиёсатини маъқуллаб, деҳқонларнинг руҳини чўктириб юборади. Ҳикоя қуйидаги сатрлар билан тугалланади: «Ҳафсаласи пир бўлган деҳқонлар жимгина тарқалишди. Улар бир-бирларига қараб: «...бой бойга боқар, сув сойга оқар» дейишди, холос».

¹ К. Моисеев а. «Тайна горы Муг». «Детгиз», 1958, стр. 81.

Ушбу сатрлар билан танишган китобхонлар: буниси қандоқ бўлди, ахир. Суворов рус халқининг фахри бўлса-ю, эзилган деҳқонлар жонига оро кирмаса, дейишлари турган гап. Бир қарашда бу гапларнинг замирида жон борга ўхшаб туюлади. Аслида тўғри эмас. Ахир, буюк рус ҳарбий саркардаси Суворов XVIII асрда яшадн. У ўз даврининг аллақачонлар шаклланган қонун-қондалари, расм-русмларини инкор қилолмас эди. Мабодо, адиб унинг нуқсонларини хаспўшлаб, фазилатларини қўшиб-чатиб тасвирлаганда эди, Суворовнинг тўлақонли образини яратаолмаган бўлур эди.

Шу жиҳатдан Миркарим Осимнинг «Ўтрор» ва «Темур Малик» сингари қиссалари билан танишши мароқли. Масалан, адибнинг «Ўтрор» қиссасида ўз она юртини мўғул истилочиларидаи ҳимоя қилишга бел боғлаган мардонавор аждодларимиз образлари меҳр-муҳаббат билан чизилади. Ҳар нарсадан кўра эркин нафас олиб яшашни афзал кўрувчи шаҳар ҳокими Инолчиқ мўғулларнинг ҳйла-ю найрангларига асло учмайди, ўз ватандошларининг душман томонига ўтиб кетиши ва ҳатто уларнинг элчиси бўлиб, Ўтрорга келишидан қаттиқ ғазабланади. Моҳир саркарда, жасур ва продати жангчи саналган Инолчиқда давлат арбобиға ярашмайдиган қизикқонлик ва сабрсизлик хислатлари ҳам йўқ эмас эди. У асли ўзи қувликни, шумликни, рикорликни билмайдиган чўрткесар одам. Инолчиқ Хоразмшоҳ мулозими қорача Ҳожибнинг енгилтаклигини билса ҳам умумий мақсад бирлиги туфайли ғазабини ичига ютади. Мўғуллар билан бўлган тенгсиз жангда енгилган Инолчиқ Чингизхоннинг: «Сен эски хусуматларни унутиб, меннинг хизматимга кир» деган таклифиға «Мен ўз улусимға хиёнат қилмасман» деб жавоб беради. 1945 йили бу повесть ҳақида профессор Е. Э. Бертельс қуйидаги фикрларни ёзган эди. «Миркарим Осимнинг «Ўтрор» деган тарихий повести унинг Ўзбекистон халқлари тарихидан олиб ёзилган олдинги повесть ва

повеллаларидан бири бўлиб, бу асар ҳам ўзининг қатор ижобий фазилатлари билан диққатга сазовордир. Асар жонли тилда, жуда қизиқарли ёзилган. Адиб XIII аср воқеаларини етарлича аниқлик билан ёрита олган. Унча катта бўлмаган бу повесть менимча, бундан кейин ўзбек ўсмирларининг сеvimли китоби бўлиб қолади. Ёш авлоднинг она диёри тарихи билан чуқурроқ танишувларига имкон беради».¹

«Темур Малик» қиссасидаги Темур Малик образи ҳам айрим жиҳатлари билан Инолчиққа ўхшаб кетади. Хўжанд вилоятининг ҳокими Темур Малик мўғулларни тор-мор қилиш йўлида ҳеч нимадан тап тортмайди. Уни гоҳ аскарлар орасида, гоҳ шаҳар девори тагида турган мудофаачилар ичида учратиб қолиш мумкин эди.

Бир куни Темур Малик шаҳар мудофаасини текшириб юрар экан, мўғулларнинг ҳужумга тайёрланаётганини сезиб қолади ва ёнида турган юзбошига «буюринг қозонлардан тош отсинлар»,— дейди.

— Бегим, нечун аларга тош оттирай, мўғул орасида бизникилар бор. Тошнинг кўзи йўқ, ўзиникини ўзгадан ажрата билмас.

— Тошларга буюринг, ўзникиларга тегмасун, — деб заҳарханда қилди Темур Малик.— Жуда содда одам-сиз-да. Ўзникиларга мени ачинмайдур деб ўйлайсизми? Ўзникиларга тегмасун деб ўтирсак, мўғул остимизга келиб, оёғимизга болта урадур».

Шу тариқа Миркарим Осим Темур Маликнинг шаҳар мудофааси пайтидаги ўзига хос инсоний қиёфаси, мардлигини ҳаққоний тасвирлайди. Тарихий фактлардан чекинмаган ҳолда ўз қаҳрамонининг маънавий оламинини анча қизиқарли акс эттиради. Аммо унинг Хўжандни ташлаб кетгандан сўнгги ҳаёти бирмунча юзаки берилган. Баъзи ҳолларда тарихий манбаларда тилга олинган тафсиллар шундоққина баён қилинади. Натижада

¹ Бу ички тақриз адибнинг шахсий архивида сақланади.

тасвир бир қадар сусаяди. Одамларнинг номлари тилга олинади-ю, ammo уларнинг ўзларига хос инсоний қиёфаси, озодлик йўлида олиб борган мардонавор курашлари хира тортиб қолади.

«Қизилқум ичига кирган сари таъқиб этиб келаётган душмanning сопи камайиб боради. Фақат Темур Маликнинг бошини кесиб, бошлиқларидан мукофот олиш ниятида бўлган энг ашаддий каллакесарларгина қувиб келмоқда эдилар, учқур отларга миниб олган Темур Малик ва унинг дўстлари орқаларига қайрилиб тинмай ўқ узар, юз-кўзларини чапг босиб қорайиб кетган, оппоқ тишларини ғижирлатиб келаётган қотилларни кетма-кет қулатар эдилар».

«Мўғуллар уни таъқиб этишга юрак бетламай, орқаларига қараб қочишди. Темур Малик ўзининг бир нечта йиғити билан Хоразмга етиб борди ва жангнинг давом эттириш учун у ерда аскар тўплаб яна Сирдарё томон юрди. Душманга босқин қилиб Янгикент шаҳрини озод қилди ва мўғуллар томонига ўтган шаҳар ҳокимини дорга осдириб, ўрнига бошқа бир садоқатли кишини белгилади-да, бошқа шаҳарларни озод қилишга шошилди. Бироқ, Қизилқумда ўзларига нисбатан бир неча ҳисса кўп бўлган душман билан жанг қилиб енгилганларидан кейин ботирлар яна чекиндилар. «Темур Малик машаққатли йўл босиб, Эрон тупроғида мўғуллар билан жанг олиб бораётган Жалолиддинга бориб қўшилди.»

Албатта шу хилдаги маълумотларнинг ўзига хос маърифий аҳамиятини инкор қилиб бўлмайди. Лекин ҳақиқий адиб ҳеч қачон тарихий фактларни шунчаки қайд қилиб қўяқолмаслиги керак. Тўғри Миркарим Осим асарларида кўпинча оддий кишилар образлари жонли ва қизиқарли тасвирланади. Адиб учқур ҳаслларига эрк бериб юборади ва меҳнаткашлар ҳаётини анча кенг ҳамда батафсил кўрсатади. Шу орқали китобхонлар оғини ва тушунчасида меҳнаткаш халқ вакиллари ҳақида тўғри тасаввур тугдиради. Ма-

салтан, «Утрор» қиссасидаги камбағал йиғит Темиртош образини олиб кўрайлик. Қувлик нималигини билмайдиган бу содда йиғит шаҳар ҳокими Инолчиқнинг хизмати-га киради. Қайлиги Мёнглиой билан рўпара келганида титраб-қалтирайди, кўнгли кўтарилади. Бир кунги онасини шаҳарга кўчириб келиш учун борганида тўғилиб ўсган қишлоғини кўриб, фикридан қайтганини билмай қолади. «Бу чорбоғни обод қиламан деб бобом ўлиб кетди, ҳар бир қарич ер тўкилган тер, кўз ёшлари билан сугорилган. Борди-ю, кампирни ташлаб кетсам, мўғуллар унга шикаст етказмасмикин».

Темиртошнинг опаси образи ҳам ёрқин чизилган. Угли ушн шаҳарга олиб кетиш истагини айтганда: «Менга ҳеч нарса бўлмайду» — деди кампир ўзига ишонган ҳолда, — сен ўлдирадур дейсан, кампирни ўлдириб шоҳни чиқадузму мўғулнинг, ахир ўшал кофирларнинг ҳам опаси бордир». Аммо бу содда табиат ва художўй кампир «мўғул — аскарларининг ёш мева дарахтларини кесишга тутинганларини кўрганида» инсоф, диёнат борми сизларда» деганини билмай қолади. Кампирнинг ғазабли сўзларини эшитган мўғуллардан бири шерикларига қарата шундай дейди: «Шу оғочни кампир билан қаватига човуб ташласам не берурсиз?»

Унинг ҳазилкаш бир шериги:

— Онинг оқарган калласини берурмиз, — деди.

Тўқчор кампирга яқин келиб, кулиб боқди-да, бирдан чўққайди. Шу ондаёқ қилч ҳавода визиллаб, кампирнинг бошини олхўри дарахт билан кесиб кетди».

Шу тариқа адиб ўз она юрти фидойилари бўлган турли хил типдаги кишиларнинг ҳаққоний образларини яратади. Ва бу ҳодиса китобхонларда ватанпарварлик туйғуларини тарбиялашга хизмат қилади. Негаки, адиб тарихий ҳақиқатдан чекинмай туриб, бадий тўқимага суянган ҳолда баркамол образлар яратади. Худди шу жиҳатдан Темиртош ва унинг опаси образлари Миркарим Осим пьесасидаги энг ҳаққоний ва ёрқин образлар-

дан бйридир десак, хато қилмаган бўламиз. Аждодларининг мўғул босқинчиларига қарши кураши С. Бородинининг «Дмитрий Донской», С. Айнийининг «XX аср Чингизхон», В. Яшининг «Чингизхон», «Ботухон», «Сўнгги денгизгача», Ойбекнинг «Маҳмуд Торобий», М. Шайхзоданиннг «Жалолиддин Мангуберди» асарларида ҳам ўз ифодасини топан. Бу мавзу Миркарим Осимнинг «Маҳмуд Торобий» номли тарихий-биографик ҳикоясида ҳам қаламга олинган. Илмий манбаларда қайд қилинишича, буидан етти аср илгари Бухоро яқинидаги Тороб қишлоғида Маҳмуд уста дегаи бир элакчи яшаган. У ўзининг Муҳаммад ва Али исмли икки укаси билан саҳардан то шомгача меҳнат қилиб катта рўзгорини тебратиб турган. Ёши қайтиб, соқолига оқ оралаган бўлса ҳам Маҳмуд уста йиғиллардек бақувват, тетик ва эпчил бир одам бўлган. Кейинчалик Маҳмуд уста камбағалларга бошчилик қилиб, мўғулларга таҳдид солади. Хўш, уста Маҳмуд Торобийнинг халқи йўлбошчи бўлишига ва бинобарин золимларга қаршн исён кўтаришига нималар сабаб бўлди? Ҳикоядан аниқлашилшича, бир кўни уста Маҳмуд элак гардинини эгиб ўтирганида кўзлари жовдираган рангпар, чононининг елкасига ямоқ тушган бир деҳқон келиб, унга «кечаси қўрамдан снгириминн ўғирлаб кетибдурлар» дейди. Деҳқоннинг илтимоси туфайли уста масжиди жомеъга келиб, халойиққа бўлган воқеани баён қилади. Тез кўни ичида изсиз йўқолган снбир топилади. «Шу воқеадан кейин, — деб ёзди адиб, — уста Маҳмуднинг теварак-атрофга донги кетди, уни фақир-фуқаронинг дўсти, гариб-гурабонинг ҳолини тушунадиган каромат эгаси сифатида таний бошлади».

Уи саккиз йилдан бери мўғул истилочилари зулми остида инграган халқ мамлакат осмонини қоплаган асорат булутлари орасидан озодлик қуёши чиқишини сабрсизлик билан кутади. Маҳмуд Торобий эса халқини

ноумид бўлмасликка чақиради, бозорлик кунин яқинлашиб қолганидан башорат беради.

Орадан кўн ўтмай бож-хирож тўплагани мўғул босқинчилари келганда, торобликлар қўлларига нима тушса шу билан қуролланиб, уларни қувиб юборадилар. Маҳмуд бошиқа қишлоқларга ҳам одамларини юбориб, уларни қуролланишга, босқинчиларга икки пул ҳам бермасликка даъват этади. Қишлоқ усталари қилч, пайза, ўқ-ёй ясашга киришадилар, халқ ҳаяжонга келади. Шу вақтгача тиш ётган халқ денгизин тўлқинланиб босқинчиларни ютиб, йўқ қилиб юбориш даражасига келди.

Албатта, тарихчи учун шу хилдаги тафсилотлар муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Аммо адиб учун факат шунинг ўзи етарли эмас.

Миркарим Осим Маҳмуд Торобийнинг халқ йўлбошчиси бўлиш даражасига қадар ўсиб етишши жараёнини кўрсатиши зарур эди. Ахир, «халқ денгизининг тўлқинланиши» ва бинобарин «душман қаршисида бургутдек қанот ёзиб, ҳамлага тайёрланиши» бу шунчаки айтишгагина осон холос.

Буюк рус таъқидчиси В. Г. Белинский Пушкиннинг тарихий мавзуда ёзилган асарларини таҳлил қилатуриб қуйидагиларни ёзган эди: «Ҳеч қандай нуфузга, ҳеч қандай таъсирга берилмай, шонроқ сезгирлик билан Годуновнинг тарихий аҳамияти сириш очиб бериши лозим эди. Лекин, Пушкин бошдан-оёқ Карамзинга кўр-кўрона эргашган, оқибатда унинг драмаси қандайдир мелодрама, унинг Годунови виждон азобиин тортувчи, ёвузлиги билан ўзини жазолаган мелодраматик ёвуз киши бўлиб қолган...»

Улуғ таъқидчининг бу фикрларини маълум даражада Л. Воронкованинг «Асрлар қаърида», С. Хўжаевнинг «Яксартлар» асарларига инсбатан ҳам қўллаш мумкин. Биринчи асарда Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёга юриши ва Спитамен бошлиқ массагетлар, сўғд-

ларнинг истилочиларга қарши олиб борган матонатли кураши улуғланади. Аввало Македонскийнинг зафарлари юришларини акс эттирувчи китоблар кўплаб ёзилган. Рим тарихчиси Аррианнинг «Александрнинг юриши», грек ёзувчиси Плутархнинг «Қиёсий ҳаётномалар», А. С. Шофманнинг «Александр Македонскийнинг шарқдаги сиёсати», Геродот ва бошқа кўпгина тарихчиларнинг асарларида келтирилган маълумотларда, халқ оғзаки ижоди намуналарида, Фирдавсий, Навоий асарлари ва ҳатто Қуръонда ҳам Александр (Искандар Зулқарнайн) нинг юришлари тилга олинади. Бу мавзу В. Яннинг «Қўргонлардаги гулханлар», Я. Илёсовнинг «Сугднёна», М. Осимнинг «Искандар ва Спитамен» қиссаларида ҳам ўз ифодасини топган. Миркарим Осим билан Явдат Илёсовлар асарларида асосий ўринни Спитамен билан Искандар орасидаги кескин тўқнашувлар тасвири эгалласа, Любовь Воронкованинг романи тарихий-биографик планда ёзилган. Асар Александрнинг ўша давр техникасининг энг сўнгги ютуқлари билан қуролланган ўттиз беш минг кишилик армияси Эрон чегарасини бузиб кириши тасвири билан бошланади. Эронни талаб бўлгач, у ўз лашкарлари билан Бақтрия, Сўгднёна мамлакатлари томон йўл олади. Ерлик аҳолини шафқатсизларча талайди. У бутун дунёни ўзига бўйсундиришни хаёл қилади. Ўз мақсади йўлида яқин одамларига ҳам раҳм-шафқатни дариг тутати. Шу маънода таъқил саркардалардан Филот, Қлим ва Аристотелнинг жияни, тарихчи Каллисереининг ҳаёти фожиа билан тугаганини айтиб ўтишнинг ўзигина кифоя. Александр бегона юртларни истило қилиш учун турли хил ҳийла-лардан усталлик билан фойдаланади. Кези келганда қариндош-уруғчилик тутинади, кези келганда қатл қилади. Хуллас, биз ўнинг ҳарбий саркарда сифатидаги фазилатлари билан анча яқин танишамиз. Аммо Александрнинг ўзига хос мураккаб инсон сифатидаги руҳий олами — жангу-жадаллар, қатл қилишлар тасвири

соясида қолиб кетади. Адиба кўп ҳолларда воқеалар ва ҳодисаларни қайд қилиш билан овора бўлиб қолади:

«Икки кун ичида Александр унга қаттиқ қаршилик кўрсатган беш шаҳарни қўлга киритди. Унинг қаҳр-ғазабига учраган шаҳар аҳли бутунлай қириб ташланди».

Орадан кунлар ўтди. Сўғдиёна бутунлай жимиб қолди».

«Сўғдиёна юртида Александр лашкарлари томонидан янги шаҳар қурилди. Уни кўриши билан Александрнинг кўзи қувнаб кетди».

«Александр бир ҳамла билан массагетларни бепоён саҳро ичига қувиб юборди».

Шу хилдаги маълумотлар Искандар образига соя солиб туради. Унинг Спитаменга қарши олиб борган курашлари ҳам бадийий далилланмайди. Қизиги шундаки, Любовь Воронкова тарихий манбаларга қатъий суяниб иш кўрса ҳам у яратган қахрамонлар хатти-ҳаракатлари бадийий жиҳатдан далилланмай қолган.

Миркарим Осимнинг «Искандар ва Спитамен» қиссасида ҳам унинг «Ўтрор», «Темур Малик», «Тумарис» асарлари сингари чет эл босқинчиларига қарши мардонавор курашган йнгит-қизларимизнинг ёрқин образлари чизилади. Айниқса, Спитаменнинг маънавий олами қизнқарли тасвирланади. У адолатли, қўли очиқ бўлгани учун аскарлар уни яхши кўрар, мард жанговар бошлиғининг кетида ўзларини ўтга ҳам, сувга ҳам ташлашга тайёр эдилар. Спитамен бошқа бошлиқлар сингари жангда қўлга тушган ўлжанинг кўп қисmini ўзига олиб қолмас, арзимаган гуноҳлари учун аскарларига жазо беравермас эди. Бошқа саркардалар сингари бойиб кетмаган бўлса ҳам, Спитамен Сўғдиёнани янги истилочилардан ҳимоя қилиш иштинёқи билан ёнади. Ҳатто бу йўлда хотинининг истакларини ҳам инобатга олмайди. Хотинининг Искандар томонига ўтми ҳақидаги таклифларини эшитиб, «аввалги хотиним тирик бўлганда ҳозир кўнглимни овлаган, юрагимга далда берган

бўлур эди» деган хаёлга боради. У ўз аскарлари билан Искандарга қарши жангга киришар экан, «кўзлари газабдан чақнайдн, кучига куч қўшилади». Опа юртини озод қилиш иштиёқи унга далда беради. Спитамен тасвиридан Миркарим Осим ижодкорнинг Миркарим Осим — тарихчига нисбатан нафаси ўткирроқ сезилади.

Явдат Илёсовнинг «Сўғдиёна» романида ҳам шу фазилатли сезиш мумкин. Айтиш мумкинки, бу асарда адиб Спитамен образига анча эркин ёндошган. Спитамен характерининг шаклланиш жараёни маҳорат билан чизилган. Агар Л. Воронкова, Миркарим Осим асарларида Спитаменни афсонавий қаҳрамон тарзида тасвирлашга мойиллик кучли бўлса, «Сўғдиёна»да унинг инсоний қиёфаси анча реаллашади. Энг муҳими, Спитаменнинг оддий халқ вакиллари билан муносабатлари жонли тасвирланган. У аввал Искандарнинг ғаразли инъияти пайқамай юради. Сўғдиёнада муқим бўлиб қолган кекса грек билан қилган суҳбатида: «Мен грекларнинг тапчилиги, донолигига тан бераман. Улар илмли, меҳнаткаш халқ. Биз греклардан кўп нарса ўрганишимиз керак. Аммо улар ҳам ўз навбатида сўғдлардан баъзи бир фойдали нарсаларни қабул қилса ёмон бўлмас эди». Искандарнинг машъум инъияти очилиб қолгач, Спитамен ўз атрофига халқ вакилларини тўплайди. У бир неча бор ўз яқинлари билан қилган суҳбатларида халқни душманга қарши отлантириш зарурлигини таъкидлайди. Аммо Спитамен халққа таянса ҳам Сўғдиёнага ҳукмдор бўлиш инъиятидан асло қайтмайди.

Романининг сўнгги саҳифаларида Спитамен билан бир донишманднинг суҳбати берилади. Спитаменнинг «халқ тарафида туриб жанг қилсам ҳам дилим ёришмаяпти» деган гаинга донишманд «халқни ақл билангина эмас, юрак билан ҳам сева билан зарур», дея жавоб беради. Мана шу тариқа халқ озодлик ҳаракатининг тапиқли йўлбошчиларидан бирининг мураккаб образи чизилади. Умуман Явдат Илёсовнинг «Сўғдиёна» романи тарихий фактларга ижодий ёндошишнинг яхши

намунаси. Аммо ёзувчи баъзан ҳаёлларига ортиқча эрк бериб, Спитаменни ўта замонавийлаштириб ҳам юборади. Эҳтимол шу туфайли бўлса керак, унинг тинчлик, уруш, адолат, илм ҳусусидаги айрим фикрлари, ўта майхўрлиги, ўта билагоилиги кинишга бироз эриш туюлади. Спитамен интеллектуал савияси жиҳатидан бугунги замондошларимиз билан турли мавзуларда бемалол баҳс юрита олади. Бу ҳодисани «Сўғдиёна» романининг ютуғи сифатида эмас, аксинча, нуқсони тарзида баҳолаш керак.

Саъдулла Хўжаевнинг «Яксартлар» тарихий-саргузашт ҳикоясида ҳам бир пайтлар Сирдарё бўйларида яшаб ўтган яксартларнинг чет эл босқинчиларига қарши олиб борган мардонавор курашлари қизиқарли ҳикоя қилинади. Тинч меҳнат билан шугулланаётган яксартлар кези келганда меҳмондўстликини ўрнига қўйсалар, кези келганда душман аскарларига қарши жанг қилишни ҳам биладилар. Доно Семирамида бошчилигида яксартлар боғ-роғлар яратадилар, ажойиб қасрлар қурадилар, янги ерлар ўзлаштирадилар. Уларнинг ҳар бир ишида она юртига бўлган меҳр-муҳаббатнинг нафаси сезилиб туради. Бу нарса яксартларнинг Кир ва Доро қўшинларига қарши олиб борган жангларида айниқса ёрқин акс этган. Шу жиҳатдан Семирамида ва унинг ўғиллари, келинлари кўрсатган мислсиз жасорат ёш китобхонларнинг маънавий оламиини бойитади, уларни она-Ватанини севишга, қаҳрамонликлар кўрсатишга чорлайди.

Аммо қиссада китобхонларни ишонтирмайдиган тасодифий ҳодисалар ҳам учраб қолади. Бу фикр бевожута эрон шоҳи Доро образига тааллуқли. Ҳикоянинг бошларида Доронинг хатти-ҳаракатлари жуда ҳам ғайри-табiiий ҳолда берилади.

Доро ов қилиш билан маҳлиё бўлиб кетиб, тоғда адашиб қолади. «У тепага чиқсам одамларимни кўраман» деган умид билан юқорилай-юқорилай охири тоғ-

нинг устига чиқиб қолди». Шу лаҳза унга олисларда ҳашаматли қасрлар кўринади. «Қайси ҳокимга қарар экан булар!», дея ҳайратга тушади. Доро тасодиф билан Эрон шоҳи яксартлар доҳийси Семирамиданинг ҳовли-сига келиб қолади. Семирамида унга яксартлар қурган ажойиб саройларни томоша қилдиради. Булар ҳаммаси албатта мумкин бўлган воқеалар. Аммо адибнинг ба-дийи далиллаш санъатидан фойдаланмагани туфайли, китобхонлар дилида бир қатор саволлар пайдо бўлади. Аввало кўп минг кишилик қўшин ўз саркардасини йўқотиб қўйса бир зум жим қараб турмайди. Яна бунинг устига тоғнинг нариги томонида Эрон қўшинлари, бер-ги томонида яксартлар юрти. Қолаверса, мулозимлар шоҳнинг ов билан қизиқиб тоғ устига чиқиб кетганини биладилар. Шундай экан эрон шоҳи Доронинг бир неча муддат яксартлар юртида бўлиб, сўнгра ўз қўшинлари ёнига қайтиб бориши далилланмай қолган.

Миркарим Осимнинг «Карвон йўлларида» ва «Дўст-лик қалдирғочлари» тарихий қиссаларида қадимдан ўзбек ва рус халқлари ўртасида дўстона муносабатлар борлиги ҳикоя қилинади. Биринчи қиссада элчи Муҳам-мадалининг Россияга қилган машаққатли сафари анча қизиқарли тасвирланади. Элчининг ҳамроҳлари Мулла Шокир ва Ҳожи Бахшиллонинг хулқ-атвори, хатти-ха-ракатлари ҳам китобхон кўз ўнгида ёрқин гавдаланади. Қиссада Борис Годунов подшоҳ Федор Иванович сингари тарихий шахсларнинг ҳам образлари берилган. Рус давлатига Федор Иванович подшоҳ бўлиб саналса ҳам аслида давлатни унинг вазир, замонасининг юксак маълумотли кишиси, уddaбуро Борис Годунов бошқар-ган. Адиб унинг тутган сиёсати, юриш-туриши, қаттиқ-қўллиги, ўз душманларига беомонлигини кўрсатиб беради.

Қиссада Ҳожи Бахшилло, унинг чўриси Заҳро ва рус давлатининг элчиси Иван Бочковлар орасидаги муноса-батлар тасвири орқали ўша даврга хос бўлган

ўрф-одатлар, давлатлараро муносабатлар, турли хил кишилар тақдирин билан танишамиз.

Бу воқеаларнинг тарихий маънавлари ҳам мавжуд. Академик М. Йўлдошевнинг «XVI—XVII асрларда Ўрта Осиёнинг Россия билан олиб борган савдо ва элчилик алоқаларига доир» деб номланган тадқиқотида қуйидаги маълумотлар билан танишамиз: «Подшо Алексей Михайлович замонида Бухородан Москвага... 1675 йили Ҳожин Фаррух деган элчи келади... қайтишда Ҳожин Фаррух рус элчиси Василий Довудовдан ранжиб қолади, чунки Довудов элчининг хотини салтанатини йўлдан оздирган. Хотин Ҳожин Фаррухдан чиқиб, Василийга кўнгил қўйган».¹

«Дўстлик қалдирғочларида» ҳам Хоразм юртида содир бўлган воқеалар тилга олинади. Шаҳзодаларнинг ўзаро низолари туфайли фуқаро ҳолдан тойиб давлатлараро савдо-сотиқ муносабатлари тўхтаб қолади. Бир пайтлар Араб Муҳаммадхоннинг тақлифи билан хоразмлик элчи Раҳимқул Москвага бориб, дўстона муносабатлар ўрнатиб келган эди. Аммо ака-ука Асфандиёр, Абдулғози, Элбарс сингари шаҳзодалар орасидаги кураш бошланиши билан турли хил қирғинлар ажж олиб кетди. Масалан, Элбарс тахтга ўтириши билан отаси на ака-укаларини шафқатсизларча жазолайди. Китобхон кўз ўнгига оққўнгил, дилкаш, продани Матмурод, рус элчиси Иван Хохлов, оғаларининг татқиби билан қочиб юрган Авфон Муҳаммадларнинг ёрқин об-разлари гавдаланади.

Аммо, шунга қарамай, мазкур қиссаларнинг қурилиши бир-бирига ўхшаб қолган. Биринчи қиссанинг яна бир камчилиги шунки, элчилар карвони Бухородан жўнаб кетгани айтилади-да, карвон йўлларидаги қаҳрамонлар ҳаракат қилаётган вазият, воқеа-ҳодисалар

¹ М. Ю. Юлдашев. «К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI—XVII». Изд-во «Фан» АП УзССР, Т., 1961, стр. 42.

кўрсатилмайди. Фақат ярим саҳифадан сўнг элчилар Москвага етиб келганлиги ҳақида ахборот берилади.

Иккинчи қиссада эса, асарнинг асосий мазмуни — ўша даврдаги асосий кучларнинг кураши чуқурлаштирилиши керак эди.¹

Комил Икромовнинг «Пиеда қўшин капитани» номли тарихий-саргузаштли романида исёнкор декабристлар билан махфий алоқаси туфайли сургун қилинган пиеда қўшин капитани Ельцовнинг тасодифларга тўла саргузаштлари ҳикоя қилинади. Давлат жиноятчиси деб айбланган бу шоиртабиат йигитнинг бошига не-не қора кунлар тушмади. У йўлда бир неча йўлтўсарлар қўлига тушиб қолади. Оғир касал бўлиб, ўлим билан юзма-юз олишади. Ва ахирини минг машаққатлар чекиб, Хоразм пойтахти Хивага етиб келади. Бир пайтлар озодлик ишқида ёниб юрган пиеда қўшин капитани Ельцов эндиликда қўл ҳолига тушиб қолган. Не нлож мавжуд шароит билан ҳисоблашишга тўғри келади. Капитанининг бахтига уни бир пайтлар рус давлати билан дипломат муносабатлар олиб борган юзбоши Эшназаров сотиб олади. Капитан Ельцовнинг Хоразм юртида асирликда кечган йиллари Оллоқули Муҳаммад Баҳодирхоннинг хошлик даврига тўғри келади. Тарихий ҳужжатларда Оллоқулининг хошлик даври Хоразм моддий жиҳатдан қашшоқлашган қора кунлари сифатида тилга олинади. Пиеда қўшин капитани қўлликда яшаса ҳам аммо унинг илғор ғоялари ёшларнинг онгига таъсир қилмай қолмади. Ельцовнинг таъсири остида юзбоши Эшназаровнинг ўғли Шерали, Мулла Каримнинг ўғли Юсуф, уста Иброҳим ўғли Азимлар рус халқининг озодлик ҳаракати билан танишадилар. Бу танишмиш ёшлар онгида улкан бурилиш ясайди. Уларнинг мавжуд тузумга бўлган қарашларини бутунлай

¹ М. Маҳмудов. «Ватан тақдирини ўйлаб», «Шарқ юлдузи», № 6, 1968 йил, 233-бет.

Ўзгартриб юборади. Хуллас, адиб тарихий фактларнинг қули бўлиб қолмаган. Аксинча тарихий ҳужжатлар асосида тўлақонли қаҳрамонлар образларини яратган. «Агар дейлик, Степан Разин эски, ибтидоий усулда гапиртириладиган бўлса, — деб ёзган эди А. Толстой, — китобхон бу китобни стол остига улоқтиради. Шундай қилишга ҳақли ҳам. Аммо асар автори бошлангич даврда халқнинг маънавий жамғармаси, тили ва ўрф-одатини албатта билган ва назарда тутган бўлиши керак. Марксистик тафаккурнинг қудрати ҳам мана шунда. Шу хислати билан бу таълимот бизнинг кўз ўнгимизда тарихий ҳақиқатни чуқур очиб беради ва тарихий ҳодисанинг туб маъносини аниқлашга ўргатади»¹.

Юқорида биз тилга олган тарихий-биографик, тарихий-саргузашт типдаги асарлар, ривоятномалар болалар китобхонлиги сифатида ёшларни коммунистик руҳда тарбиялаш ишига ўзига яраша ҳисса қўшади.

¹ А. Толстой. «О литературе». М., 1950. стр. 329.

Болалар адабиёти масалаларига бағишланган гурунгларида, турли хил давлрларда, ижодий баҳслар ва мунозараларда, албатта, драма жанрининг қолоқлиги — мавзунинг торлиги, талқинининг жўплиги, ифоданинг заифлиги, тилининг пичорлиги тилга олинади. Ҳатто айрим ҳолларда ибратли мисоллар келтирилади. Ўзоқ йиллардан буён давом этиб келаётган шу хилдаги фикрлар, қарашлар, ёзувчилар, танқидчилар, мураббийлар, китобхонларни бирмунча сергакликка ундаши табиий. Ростдан ҳам болалар театрлари репертуарининг камбағаллиги, газета ва журнал саҳифаларида эълон қилинаётган пьесалар савиясининг бўшлиги, бу соҳада аҳволнинг анча ташвишли эканини англатади. Сийрак бўлса ҳам ёзилётган бир хил тақризларда (мақолалар ўқинини орзу қилиш мумкин — П. Ш.) ҳамон А. Раҳматининг «Абдулла Набиев», Ҳ. Назирнинг «Чиранма роз — ҳунаринг оз», П. Мўминининг «Суқатой-конфетвой», «Қовоқвой билан Чаноқвой» пьесалар қуппа-қуруқ саналиб ўтилади. Ваҳоланки, бу пьесаларнинг эълон қилинганига ҳам мана ўн-ўн беш йилдан ошиб қолди. Хўш, сўнгги йиллар ичида ёзилган ва саҳнага қўйилган пьесалар нима учун тилга тушмаётир? Ҳолбуки, сўнгги йилларда ёзилиб, эълон қилинган пьесаларнинг ютуқлари ва нуқсонлари хусусида жиддий фикрлашиб олиш пайти келди. Албатта, ўзбек совет болалар драматургиясининг бугунги даражаси, савияси, рус совет болалар

драматургияси ютуқлари билан қиёс қилинса, ҳақиқий аҳвол бир қадар равшан бўлади. Масала бу ерда пьесаларда тилга олинган мавзу ва унинг бадний ифодаси хусусида бораётир.

Маълумки, илмий-техника инқилоби даврида яшаётган болаларнинг тушунчаси, қизиқиш доираси, дунёқараши беқиёс даражада ранг-баранг. Табиийки, бу зийрак болалар дунё сирларини англаш иштиёқи билан эртакларни, саргузашт илмий-фантастик асарларини кучли қизиқини ва зўр ҳаяжоп билан ўқийдилар. Ҳа, улар воқеалар, ҳодисалар, катталар ҳақида тушунчаларни аввало ўйинлар, эртаклар орқали туйини, ҳис қилишга эҳтиёж сезадилар. Бу дегани кичкинтойлар учун ёзилган пьесалар фақат халқ оғзаки ижоди мотивларига суяниб ёзилиши лозим деган маънони англатмайдн. Болалар драматургларининг бурчи шундаки, улар эртаклар орқали кичкинтойларни ҳаётнинг катта йўлга олиб чиқиши, даврининг муҳим ижтимоий масалаларини ҳаққоний ифода этишлари зарур. Афсуски, ҳаммага маълум бу муқаддас тушунча кўпинча ишобатга олимай қолаётир.

Бу ўринда рус совет болалар драматургиясининг бой тажрибасини эслаш жонз бўлур эди. Таниқли саҳна усталари А. Грибоедовнинг «Ақллилик балоси» комедияси ва Карл Чапек асарларининг болаларбоп саҳна нусхаларини яратдилар. Шу кеча-кундузда «Анна Каренина», «Отелло» сингари жаҳон адабиётининг классик намуналарини саҳналаштириш борасида мулоҳазалар айтилмоқда. Умумжаҳон болалар адабиётида ҳам кичик китобхонларни шу бугунги кўннинг долзарб проблемалари билан таништириш эҳтиёжи кун тартибидан тушганича йўқ. Шу маънода Ж. Родарининг «Чиполинонинг саргузаштлари», А. Линдгрэн қиссаси бўйича тайёрланган «Кичкинтой ва том тепасида яшовчи Карлсон», Януш Корчак эртакларига таяниб ишланган «Король Матиуш Биринчи» пьесалари ўткир ижтимоий

масалаларни ҳаққоний тасвирлаб берганлиги туфайли саҳнадан тушмайди.

Шу хилдаги ижобий фазилатлар совет болалар драматургиясининг фахри саналган С. Маршакнинг «Допо буюмлар», Е. Шварцнинг «Қизил шапкача», «Икки заранг дарахт», «Қор маликаси», Н. Носовнинг «Билмасвойнинг бошидан кечирганлари» асарларига ҳам хос. Бу эртак-песаларда даврнинг ўткир руҳи муҳим замонвий проблемалар, болаларнинг катталар олами билан танишини жараёни, улар руҳиятидаги ўзгаришлар анча чуқур ва мукаммал таҳлил қилинган. Умуман, дунё болалар адабиёти тажрибасида ҳам халқ оғзаки ижоди мотивларига таяниб пьеса ёзиш анъанавий тусга кирган. Шу туфайли адибларимизнинг эртак-песалар ёзишга бўлган иштиёқи, Охунбобоев номли ёш томошабинлар ва республика қўғирчоқ театрларининг эртак-песаларини тез-тез саҳналаштириб туриши бежиз эмас. Аммо эртак-песалар ҳам бошқа жаҳрларда ёзилган баркамол асарлар сингари мағзга тўқ, пишиқ бўлиши, кичкинтойларнинг руҳий оламини ҳаққоний акс эттириши лозим.

Сўнгги беш-ўн йил ичида нашр қилинган пьесаларнинг асосий қисmini эртак-песалар ташкил қилади. Уларни шартли равишда икки гуруҳга тақсимлаш мумкин. Биринчи гуруҳни қушлар, паррандалар, ҳайвонлар ҳаётини экс эттирувчи пьесалар ташкил қилса, иккинчи гуруҳга ўтмиш турмушдан ҳикоя қилувчи драмаларни киритиш мумкин. Газета ва журналларда эълон қилинаётган, театрларда қўйилаётган бошқа яна кўпгина пьесаларда ахлоқ, одоб, тарбия, ҳарбий-ватанпарварлик мавзулари қаламга олинган. Бу пьесаларда асосан исқирт, дангаса, ялқов, ўзбошимча болаларнинг қайта тузалиш жараёни баён қилинади. Биз «баён қилинади» иборасига алоҳида урғу бериб гапираётимиз. Негаки, «энг қийин жанр» ҳисобланган драма жанрида қаҳрамонларнинг маънавий олами ҳаққоний тасвирланиши

керак. Сўнгра, ҳеч қачон бадий асар қимматини мавзунинг яқка ўзи тайинлаган эмас. Ҳар қандай мавзунинг бадий ифодаси бу адиблар маҳоратини тайинловчи муҳим мезонлардан бири эканлиги ҳам аниқ.

Бу фикрнинг ростлигини лоақал Эсон Раҳимовнинг «Тайёрга айёр», Неъмат Рўзимуҳамедовнинг «Чатоқ қуён», Ғайратийнинг «Ўрмонда» пьесаларининг қиссий таҳлилида ҳам равшан кўrsa бўлади. Учала пьесада ҳам муҳим ахлоқий масалалар қаламга олинган. Биринчи пьесанинг қаҳрамони чиранчиқ қуён «попукдай думи», «чопогонлиги» билан мақтанишни ёқтиради. Чиранчиқнинг фикрича, ҳаминша «ёз бўлиб, қиш бўлмаса, ош бўлиб, иш бўлмаса». Аслини олганда у ўта ялқов, дангаса, айёр, доим кир-чир бўлиб юради. Бир амал-тақал қилиб, от билан туянинг беминанат кучидан фойдаланишни ўйлайди. «Чатоқ қуён»даги қуёнча ҳам чиранчиқ сингарн ўлгудай ялқов, дангаса, алдамчи. Меҳнат қилишга бўйин ёр бермайди. Уиниси ҳам, буиниси ҳам дўнни тор келиб қолса касаллигини пеш қилиб туриб олишади.

Чиранчиқ қуён:

— Бордир фақат бир чора,

Қўриб аҳволим зора,

Қалби эришиб кетса,

Арзи додимга етса

Қўриб ахир йиғлашим,

Юрак бағрим тўглашим.

(«Тайёрга айёр»)

Чатоқ қуён:

Эҳей, (бошини боғлайди)

Бошини боғлай қаттиқ

Демасин яна улар

«Қани тур,

Ҳой, ишга чиқ!»

Оғриб қолди бошимам

Ололмайман нафас ҳам.

(«Чатоқ қуён»)

Албатта, айнан бир хил мавзу бўйича баркамол асар-

лар битиш мумкин. Аммо қаҳрамонлар ҳаётининг ифодаси ва талқинида адибларнинг ўзларига хос нуқтаи назари ва чуқур эстетик таҳлил ҳам бўлиши зарур. Тўғри, «Тайёрга айёр», «Чатоқ қуён» пьесаларининг маърифий-эстетик қимматиш инкор қилмаймиз. Бари бир шунга қарамай адолат юзасидан айтганда, нисбала пьесада ҳам қаҳрамонлар талқини юзаки чиқиб қолган.

Ғайратийнинг «Ўрмонда» пьесасининг бош қаҳрамони ҳам қуён. Ақсинча бу қуён ўта содда, тўғри сўз, меҳнаткаш. Ваҳший бўри қуённинг бўш-баёвлигидан фойдаланиб, уни тутиб олиб ейди. Бу воқеадан газабга келган қуёнлар, айиқ полвон, олмахонлар ёрдами туфайли эзгулик душманлари бўлмиш Бўри, Тулки ва Йўлбарсдан ўч олишади. Эзгулик зулм устидан тантана қилади. Лекин улар орасидаги кураш жараёни тасвири жиндай хиралашиб қолган.

Халқ оғзаки ижоди матерпалларига асосланиб ёзилган пьесалар хусусида сўз юритилса, Б. Халиловнинг «Чол ва бўри», П. Макляревскийнинг «Сирли хум», Р. Ботировнинг «Пахтаой», А. Бобоҷоновнинг «Уч ботир», М. Турсунхўжаевнинг «Болтабой ҳасис», Н. Ҳабибуллаевнинг «Фотиманинг саргузаштлари», Л. Бобохоновнинг «Хадичани уйғотинг», А. Қобулов ва Л. Бобохоновларнинг «Шавкатнинг саргузаштлари», «Раҳим ва қўнғиз», М. Муҳамедовнинг «Тўти ва Қумри» Т. Ғойиповнинг «Вали ботир», С. Абдуқаҳҳорнинг «Миттвой исмли кичик паҳлавон», «Алижон ва Валижон» сингари қўғирчоқ театрлари учун мослаб ёзилган драмаларини айтиб ўтиш лозим бўлади. Ростини айтганда, бу пьесаларнинг мавзун, қаҳрамонлари тақдири бир-бирига айнап ўхшаб кетади. Аммо уларнинг савияси турлича. Бир хилларида муҳим мавзу ифоданинг заифлиги, тилининг пичорлиги туфайли очилмай қолган. Қаҳрамонларнинг ўзларига яраша руҳий олами йўқ. Уларнинг истак ва орзулари, қувончлари ва изтироблари очилган эмас. Масалан, анча тажрибали драматург

М. Муҳамедовнинг «Тўти ва Қумри» пьесасининг марказига камбағал қиз Қумри ва жоҳил Дуркунбой орасида рўй берган муносабатлар асос қилиб олинган. Қумри «Гўзал бир гул, юзи пақш олма, сочлари сунбул. Қоши қоп-қора. Кишиклари ўқ, дунёда ундан гўзал йўқ. Қўзлари хумор, лаблари ғунча, сўзлари шириш-шакар». Дуркунбой жоҳил, золим, хасис, айёр. У ҳеч кимни ҳатто яқин қариндошларининг ҳам аямайди. Бой муҳаббатнима эканлигининг ҳаёлига ҳам келтирмайди. Қумрига ҳуштор бўлгани унинг севгани туфайли эмас, балки қизнинг ақли расолиги, гўзаллиги, ҳуш овозининг таърифи тавсифидан. Дуркунбой турли хил ҳийла ва найранглар қўллаб Қумрини асир қилиб олади, лекин қизнинг бой қўлидан қутулиб кетиши кичик томошанини ишонтириши амри маҳол. Муаллиф бу ҳодисани Тўтининг донолигига боғламоқчи бўлади. Агар шундоқ дейилмоқчи бўлмиса, унинг ҳам асослаш лозим. Яна булардан ташқари таёқчиларнинг (навкарлар — П. Ш.) бойга қарши чиқиши, Дуркунбойнинг ўғай укаси Хуркинбой билан қилган жанжаллари, Тўтининг айрим қилиқлари пьесанинг бадний тўқимасига сингмай қолган.

Қўғирчоқ театрлари учун мўлжаллаб ёзилган пьесалар орасида Л. Бобохоновнинг машқлари алоҳида ажралиб туради. Негаки, унинг пьесаларида болаларнинг оғи, тушунчаси, дунёқарашининг ҳисобга олишга шитиллиш кучли. Масалан, «Хадичани уйғотинг» пьесасининг қаҳрамонини мақтанчоқ Хадичанинг саргузаштлари анча қизиқарли ҳикоя қилинган. Мақтанчоқ ва қизғанчиқ Хадича тушида Африка ўрмонларига бориб қолади. У ерда замириланган Шер ва оёғига тикон кирган Филни учратса ҳам уларнинг оҳ-воҳига мутлақо эътибор бермайди. Хадича қанча кеккаймасини бари бир ўзи ҳам маймунлар қўлига асир бўлиб қолади. Воқеалар тескарисига айланиб, бир пайтлар ўзи менсимасин ва ёрдамнинг дариғ тутган Шер билан Фил унинг қамоқдан озод қилади. Шу ҳодиса сабаб бўлиб, Хадича характе-

рига ёпишиб юрган салбий иллатлардан қутулиб олади. Шу муаллифнинг «Раҳим ва қўнғиз» пьесасида қаҳрамоннинг саргузаштлари тасвири орқали ахлоқ-одоб масалалари тилга олинади. Пьеса қаҳрамонни Раҳим тасодифан қўнғизлар подшоҳини тутиб олади. Бу ҳодисадан газабга келган қўнғиз сеҳр билан боланинг бўйини кичрайтириб, нақана қилиб қўяди ва ахири уни зиндонга ташлайди. Хадича сингари Раҳим ҳам зиндонда. Қўп азоб-уқубатлар чекади. Умуман Раҳимнинг у ерда Пахта билан танишуви, подшоҳ мулозимлари билан қилган муомалалари анча қизқарли берилган. Аммо Хадича билан Раҳимнинг қамоқдан озод бўлиш жараёни анча юзаки чиқиб қолган. Ёки Хадичанинг дарров ақлли, одобли қиз бўлиб қолиши ҳам анча чуқурроқ асосланиши зарурга ўхшайди. «Раҳим ва қўнғиз» пьесасида айтилишича, Раҳим Бедананинг сеҳрли дуторни ёрдами туфайли Пахтани озодликка чиқарди дейилган. Лекин бу ҳодиса қай тарзда, қайси йўллар орқали ҳал қилингани ўқувчига номаълум бўлиб қолган. Бу нуқсон маълум даражада қаҳрамонлар қиёфасининг хира чиқиб қолишига олиб келган.

Шу тахлитдаги қусурлар Т. Илҳомовнинг «Ҳарфлар жанги» пьесасига ҳам хос бўлиб қолган. Пьеса қаҳрамонни Аҳмаджон Хадича ва Раҳимлар сингари туш кўради. Тушида а, б, в, г ҳарфлари билан хунук ёзилган «И» ва «Ч» ҳарфлари орасида бўлаётган «жанг» манзарасини томоша қилади. А, б, в, г ҳарфлари «И» ва «Ч» ни умуман ҳарфга ўхшамайсанлар дея ҳақорат қилганлариди дўқ, пўписалардан қўрққан «И» ва «Ч» «бизнинг шу ҳолга тушишимизга Аҳмаджон исмли бола сабабчи бўлган» деб ростини айтишади. Бир-бирини тушунган ҳарфлар азбаройи жаҳл отига миниб, Аҳмаджондан қаттиқ ўч олмоқчи бўлишади, ҳарфлар авзойидан қўрққан бола бургутдан ёрдам сўрайди. Бургут уни деиғизга ташлаб юборади. У дельфинга йўлиқади. Боланинг бағритошлиги, нокас хулқи, ялқовлигини сезган дель-

фин унга ёрдам беришдан воз кечади. Шу пайт Аҳмаджон уйғониб кетади-да, бу воқеаларнинг тушида бўлаётганини сезиб қолади. «И» билан «Ч» ҳарфларини бундан бўён чиройли қилиб ёзиш учун ўзига ўзи сўз беради:

Дафтаримнинг бағрини,
Сизга кенг очаман.
Офтоб қилиб меҳримни
Нурларини сочаман.
Дафтар бети оқ майдон
Жажжи тойчоқ қаламим.
Кел, қўлимда юр шодон
Кўзи мунчоқ қаламим.

Муаллифнинг нияти ҳолис. У Аҳмаджоннинг саргузаштлари тасвири орқали болаларни одобли, камтар, саводли бўлишга чақиради. Афсуски, ният ҳар қанча олижаноб ва ҳолис бўлмасин, пьеса сюжети, қаҳрамонлар тақдирини оппа-осоп, жўн айтиб берилади. Яна ўша эски муаммо — мавзу торлиги, бадний ифоданинг ўта жўнлиги...

Умуман одоб, ахлоқ, онла ва мактаб мавзусида пьесалар ёзилиб турибди. Лекин уларда тилга олинаётган масалалар аксарият ҳолларда катталар пуқтан-назарини орқали берилади. Бу хил пьесалар кўпинча катталарнинг панд-насиҳати билан бошланиб, шу тарзда тамом бўлади. Масалан, Ёқубжон Шукуровнинг «Бахт», И. Аҳмедовнинг «Кўринмас дом» пьесаларида шу хилдаги нуқсонларнинг излари сезилади. Усмон Юсуповнинг «Мангу ҳаёт» пьесасида қизил изопарларнинг олижаноб ишлари ҳикоя қилинади.

Биз юқориди тилга олган пьесалар мактабгача тарбия ва мактаб ёшидаги болалар ҳаётидан олиб ёзилган. Кўпдан бери болалар драматургиясида ўсмирлар турмуши акс этмай келар эди. Шу маънода Л. Маҳмудовнинг «Али-Вали», «Бургут олиб қочган бола» пьесалари бир қатор фазилатлари билан ажралиб туради.

Аввало бу пьесаларда драматург пуқтан-назарининг аниқлиги ва чуқурлиги сезилади. Масалан, Али билан Вали шўх, шаддод ва айни бир пайтда ўта ҳасилпараст, романтик болалар. Дўстлар ҳар куни бажариши лозим бўлган оддий гражданлик бурчларини унутиниб, қаҳрамонлик қилиб барчани қойил қилмоқчи бўладилар. Улар бир жойда тиниб-тинчиб туролмайдилар. Гоҳида ёлғондакам қўл кўтариб, изза бўлишса, гоҳо деворий газета йлаётган сифдошини бошлаб туширади. Икки дўст назарида гўё сифдошларни уларни тушунишмайди.

«В а л и: Менга қара, шу битта боғчани оталиққа олсак, чурвақаларга бокс ўргатардик.

А л и: Бўлмайди, бу анови Соли, Озода, Дилбарларга мос иш. Қани энди, кунпа-кундуз куни шаҳарининг қоқ ўртасидан битта жосус ўтиб кетаётган бўлса, кўзини бақрайтириб, бир қўлидан сен-у, бир қўлидан мен ушлаб, тўппа-тўғри тегишли жойга олиб борсак.

В а л и: Ҳозир чегарани шундоқ қўриқлайдики, жосус тугул чумчуқ ҳам ўтолмайди.»

Бутун пьеса давомида Али билан Валининг бири-биридан қизиқ саргузаштлари билан танишасиз. Уларнинг қилиқлари, хатти-ҳаракатларидан гоҳо ҳузур қилиб куласиз, гоҳо ачинасиз, гоҳо ҳамдард бўласиз. Нима қилиб бўлса ҳам қаҳрамонлик кўрсатишини ният қилиб олган дўстларнинг уйига келган кўмирни ташинмай, потаниш одамларга ёрдам бериши қувноқ юмор билан ҳикоя қилинган. Муаллиф кўпгина пьесаларда бўлгани сингари ўз қаҳрамонларини панд-насихат қилиб тарбиялашни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Балки Али билан Валининг руҳий оламини бўяб бежамай, ҳаққоний тасвирлашга интилади. Ҳатто пьесанинг сўнгида ҳам дўстлар ҳаётида юз берган ўзгаришлар ишонарли берилган. Алининг хулқи, одоби, хатти-ҳаракатида рўй берган ўзгаришлар Вали ҳаёли орқали жонлантирилади.

«...А л и: (Дилбарга яқинлашиб). Дилбар!

Дилбар: Нима дейсан, Али?

Али: (*сўз тополмай*). Сени, сени, умуман, сен янглишиб қиз бўлиб туғилган экансан, ўғил бола экансан!

Али югуриб уйга кириб кетди ва букланган деворий газетани олиб чиқиб, Дилбарга узатди. Дилбар ниҳоятда мамнун, кўчага қараб юрди.

Дилбар: (*ўзига-ўзи*) Ҳа, Асад Саидович, тўғри айтган экансиз. «Фақат танқид билан тузалса дунёда ёмон одам қолмасди». Одамнинг юрагини билиш, сезиш керак экан, жуда тўғри, Асад Саидович!

Вали: (*ҳамон ҳайрон*). Тавба, Али жинни бўлиб қонти, эшитдингизми, қиз болани ўғил боласан деб ўтирибди-я?!

Китобхонлар ва томошабинлар Вали сингаринининг гап-сўзларини, хатти-ҳаракатларидан ажабланмайдилар. Аксинча, унинг ҳаётида юз берган жиддий ўзгаришдан қувонадилар, Валининг ҳамон эски тушунчалар таъсиридан юрганидан куладилар. Умуман Л. Маҳмудовнинг «Али-Вали» пьесасини сўнгги йиллар болалар драматургиясининг жиддий ютуқларидан бири дейиш мумкин.

Сўзимизнинг сўнгида айтмоқчимизки, 70-йиллар болалар драматургиясида ҳали давр талабларига жавоб берадиган баркамол пьесалар кўп яратилмаган бўлса ҳам, аммо бу соҳада ижодий изланишлар рўй бераётганини пайқамаслик мумкин эмас.

М У Н Д А Р И Ж А

Садолари тинмаган ҳали	3
Ўғит жоизми? Ҳа... лекин қаҳрамон керак	19
Шеърятда гражданлик руҳи	48
Покиза туйгулар куйчиси	67
Тарихчи ва ижодкор нигоҳи	73
Мавзу муҳим, ифода заиф	125

Шермухамедов Пирмат.

Истеъдод сеҳри. Адабий мақолалар. Т., «Ёш гвардия», 1977.

136 б. (Ўрта ва катта ёшдаги болалар учун).

Шермухамедов П. Добрая сила таланта. Критические статьи.

8Уз2

На узбекском языке

ЎРТА ВА КАТТА ЁШДАГИ БОЛАЛАР УЧУН

П. Шермухамедов

ДОБРАЯ СИЛА ТАЛАНТА

Критические статьи

Издательство «Ёш гвардия» Ташкент — 1977

Редактор *Р. Толипов*

Рассом *Я. Жирнов*

Расмлар редактори *Қ. Алиев*

Техн. редактор *Г. Аҳмаджонова*

Корректор *М. Набиева*

ИБ № 181

Босмахонага берилди 21/IV-77 й. Босишга рухсат этилди 29/IX-77 й.
Формати 70×108¹/₃₂. Босма листи 4,25. Шартли босма листи 5,95.

Нашр листи 6,04. Тиражи 10000. Баҳоси 35 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёт
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 26—77. Р—09649.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия
ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат Комитетининг 2-босмахо-
наси. Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44. Зак. № 223. Қогоз № 1.